

ՈՒՐՈՒԱԳԻՄ

ՊԱՏՄՈՒԹԵԱՆ ՀԱՅՈՑ

7

3(47.925)

5-16

ՈՒՐՈՒԱԳԻՄ

ՊԱՏՄՈՒԹԵԱՆ ՀԱՅՈՑ

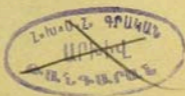
Ի ՍԿԶՅԱՆԷ ՄԻՆԶ

ՅԱՐՇԱԿՈՒՆԻ ՀԱՐՍՏՈՒԹԻՒՆ

ԳՐԵՑ

ՏՈՔԹ. Ն. ՏԱՂԱԿԱՐԵԱՆ

Բ. ՏՊԱԳՐ. ԲԱՐԵՓՈՒՈՒԱՅ

ՎԵՆԵՏԻԿ

ՄԻԻԹԱՐԵԱՆ ՏՊԱՐԱՆ

1908

Յ Ա Ռ Ա Ջ Ա Բ Ա Ն

Այս վերջին տարիներս՝ Ազգ. Պատմութեան
բննադատական ուսումն, օտար մատենագրաց
մեր մասին տուած տեղեկութեանց նկատառումն,
Ասորիստանեայց ու Պարսից սեպածև գրօք ար-
ձանագրութեանց ընթերցմունք, և հայկական
մամնօրինակ վիճադրոշմ գրուածոց մասնական
լուծմունք, այնչափ փոխած են ի խորեմացոյ
մեզ աւանդեալ պատմութիւնն, որ նոյն իսկ ու-
մանք յանդգնեցան մեր Պատմահայրն առասպել-
լապատում և երազապատում անուանել. սա-
կայն լուրջ քննութիւնք հետզհետէ երևան կը
հանեն խորեմացոյ պատմութեան ի՛նչ ինչ դէմ-
քերն ու դէպքերը, թէպէտ տարբեր անուամբ,
կարևորութեամբ ու ժամանակագրական կար-
գաւ.

Այժմէն կարևոր կը համարիմք ըսել, թէ մեր
բնագաւառն միշտ միևնոյն բնակչութիւնն ունե-
ցած չէ, վաղեմի ժողովուրդն **Խալդէան** կ'անուա-
նէր ինքզինքն, զոր մենք **Նախաշայ** կը կոչեմք-
ասոնք երկրին միակ բնակիչներն էին մինչ **Մրդ**
դար (Ն. ք.), և այդ ատեններն արևմուտքէն և-
կող **Արձննեբն** մասամբ հալածուելով և մասամբ
ալ անոնց հետ խառնուելով՝ յառաջ եկած է **շայ**
ցեղն, շաւանականաբար խորեմացին այդ եր-
կու տարբեր ցեղերու աւանդութեանց մի խառ-
նուրդն ներկայացուցած է, զորս ժամանակն
պիտի անջատէ ու լուսարանէ.

Ուստի խորեմացոյ գործն իբր մի զանձարան
նկատելու եմք՝ որ հաւանականաբար մեծ մա-
սամբ ժողովրդեան բերնէն հաւաքուած աւան-
դութիւններով հիւսուած է, և կրնայ պատմական
ուսումնասիրութեանց համար իր օգտակարու-
թիւնն ունենալ.

Այս հայրենասէր գրչին՝ Հայոցս պատմական կենաց սկզբն Ասորեստանեայցիմիմ նման 23 դարեր յառաջ քան զՔրիստոս մղելու ճիգն՝ հարկազարած է զայն (ըստ մեզ) երիցս միայն իշխանաց ցանկեր հաղորդելու, որք հաւանականարար գոնէ իբրև իրարու յաջորդող վեհապետներ կամ կառավարիչներ գոյութիւն ունեցած չեն. Այս ցանկերու միայն առաջնոյն (ստուարագոյնիմ) շնորհիւ գրեթէ տասն դարերու ժամանակամիջոց մը շահած է.

Գեռ ժամանակն հասած չէ Հայկազնեան անուանեալ այս կարևոր շրջանի իրական պատմութիւնն գրելու. պատմական ու քանասիրական հետազոտութիւնք և Ազգ. սեպածև արծանագրութեանց կատարեալ ընթերցմունք՝ անշուշտ այս գործն պիտի դիւրացնեն, սակայն առ այս դեռ երկար տարիներու պէտք կայ.

Մենք կարևոր համարեցինք ցարդ ձեռք բերուած ծանօթութեանց շնորհիւ՝ ուրուագծել հաւանական պատմութեան մեծ գծերն, ու գրել ներկայ Նախափորձն՝ որ կրնայ շատերու զաղափար մը տալ այս նախնական շրջանի Ազգ. պատմութեան մասին, և իբրև առաջնորդ ծառայել գիտնոց ու քանասիրաց հետազոտութեանց հետեւելու.

Գործս երեք մասերէ կը բաղկանայ, առաջինն՝ մեր բնագաւառի հին բաժանմանց, անոր բնակչութեան, ցեղի, անուան ու լեզուի վրայ ընդհանուր տեսութիւն մ'է. երկրորդն՝ այս երկրի բնակչութեան մինչ ցԱրշակունի հարստութիւնն (Արտաքսիաս) քաղաքական պատմութիւնն է. իսկ երրորդն՝ այդ ժամանակամիջոցի քաղաքակրթութեան պատմութեան նախափորձն է.

1908 Յուլիս

Ի Գասերէ

ՈՒՐՈՒԱԳԻՄ

ՊԱՏՄՈՒԹԵԱՆ ՀԱՅՈՑ

Գ Լ ՈՒ Խ Ա.

Մեր բնագաւառն — բնակչութեան ցեղերն, անուններն (Խալդիք, Արմէնք. Հայք, ևն) և լեզուն:

1. Մեր բնագաւառն ու իր հին բաժանումներն.

Մեր բնագաւառն կը տարածուի լայնութեան $37^{\circ} - 41^{\circ}$, և փարիզի միջօրէականով երկայնութեան $35^{\circ} - 46^{\circ}$: Ստրաբոնի նկարագրած սահմաններն կը համապատասխանեն մեր այս տուած տարածութեան:

Մեր բնագաւառն բարձրաւանդակ մ'է, որոյ միջին բարձրութիւնն է 1500 մէթր, ամենէ մեծ բարձրութիւնն է Մասիս լեռն որ շուրջ 5200 մէթր է:

Հայաստանի աշխարհագրական վիճակն զայն շատ մը անջատ մասերու (նահանգ)

կը բաժնէ, որոյ վասն և ի վաղուց այդ նահանգներն իրենց ուրոյն իշխանութիւններն ունեցած են, և որք ապա ծնունդ տուած են Հայաստանի ծանօթ բաժանմանց նկարագրեալ ի Խորենացոյ:

Նախահայերու կամ Խալդեանց օրով Ուրարտիա¹ (Արարատ) կ'անուանէր Վանայ ծովուն հիւսիսակողմեան երկիրն, ապա այդ անունն տրուած է այդ աշխարհի կարևորագոյն լեռան Մասիսի²:

Բիանա կը կոչուէր Վանայ ծովուն արևելակողման երկիրն (Վասպուրական), իր Վան³ կամ Տուսպա (Տոսպ) մայրաքաղաքուն:

1. Ըստ Ասորեստանեայց Ուշտու, Ուրուշտու, և ըստ Բաբելացոց Ուրտու, Ուրարտու: Այս բառն բարձր երկիր ըսել է ըստ Ասորեստանեայց (Սէյս): Այս անունն Խալդեան արձանագրութեանց մէջ չէ յիշուած: Սուրբ գրոց մէջ երկիցս յիշատակուած է (Յնն. Ը. 4 և Գ. Թագ. ԺԹ. 37):

2. Ի Սուրբ Գիրս (Յնն. Ժ. 30) յիշատակեալ Մասիսի (Masias) հետ շփոթելու չէ. սա Հայոց Միջագետաց հիւսիսակողմն Աղձնեաց մէջ կ'իյնայ, և այժմ կ'անուանի Գարաձա տաղ:

3. Ըստ Հ. Ֆ. Բ. Լինքի Բիանան աղաւաղմամբ եղած է Բուանա, Վուանա, և ապա Վան: Հաւանական է որ մայրաքաղաքին բուն անունն

Մանեա կամ Մինեի՝ կ'ըսուէր Բիա-
նայի և Որմիա լճին միջեւ գտնուած եր-
կիրն, և որ ըստ ոմանց այդ լճի շուրջն
կը պատէր, այսինքն Որմիա լճի աւազանն
կազմող երկիրն (Պարսկահայք) այսպէս
կ'անուանէր:

Մուսասիրե վանայ լճին արեւմտեան
կողմն (Տուրուբերան, Տարոն) կը գտնուէր,
իւր համանուն մայրաքաղաքաւն:

Մեղտիս կ'անուանէր Ուրարտուի ա-
րեւմտեան կողման երկիրն (Բարձր Հայք):

Նաիրին² Միջագետաց վերին կողմն կը
գտնուէր, համապատասխանելով Խորենաց-
ւոյն Աղձնիք և Մոփք նահանգաց՝ իւր Խու-

Տուսպա եղած ըլլայ՝ ու ապա երկրի աղաւ-
ղեալ անունն տրուած ըլլայ և այդ քաղաքին:

1. Յիշատակեալ ի Սուրբ Գիրս (Երեմ. ՄԱ.
27):

2. Նաիրի Ասորեստանեայց լեզուով Գետք կամ
Գետոց աշխարհ ըսել է (Սէյո): Սաղմանասար
Գ.ի օրով Նաիրին շատ մեծ էր, հիւսիսէն մինչ
Բարձր Հայք ու վանայ ծովն կը ձգուէր, արե-
ւելից մինչ Որմիա լիճն կ'երկարէր, և արեւմտից
մինչ Ալիս գետն կը հասնէր. այնպէս որ ոմանք
կարծեցին թէ՛ Նաիրին Խորենացւոյ ողջոյն Հա-
յաստանի անունն էր: Սաղմանասար Գ.էն վերջ
Նաիրին կը փոքրնայ և Սարգոնէն ետք շատ
քիչ անգամ կը յիշատակուի:

բուշկու նշանաւոր գաւառաւն ու համա-
նուն քաղաքաւ :

Մեղից կ'անուանէր Նաիրիի արեւմտեան
կողման երկիրն (Գ. Հայք) իր Մելիտ
(Մելիտինէ կամ Մալաղիա) քաղաքաւն :
Խորենացոյ Հայաստանն ամբողջացնելու
համար կը մնան դեռ մի քանի նահանգ-
ներ, յորոց Սիւնիքն և Ուտին՝ ի սեպածե
արձանագրութիւնս յիշուած Սուրենիս և
Ռիւրոս երկիրներն ըլլալու են :

Իսկ հիւսիս և հիւսիս արեւելք գտնուող
երկիրներն աւելի Սկիւթական գաղութներէ
բնակեալ էին . յորս Խորենացոյ Գու-
գարզն՝ Գոգ կամ Գովք՝ անուամբ կուրի
ափունքն հաստատուած Սկիւթական Շակ
ցեղի գաղութի նշանաւոր թագաւորի մը
անուամբ կոչուած է, որոց ցեղակից են
և աւելի արեւելք գտնուող Շակաշէնցիք
(Ե. Շրայտէր, Փր. Լընորման) : — Երաս-
խի արեւելեան աւազանն, այսինքն Խորե-
նացոյ Սիւնիքի և փայտակարանի մի
մասն բնակեալ էր Ասքանագեան՝ անուա-

1. Յիշատակեալ ի Սուրբ Գիրս, Թիւք ԻԳ. 7,
Եզեկ. ԼԸ (18, ԼԹ 1, 11, 15) :

2. Երեմիայի յիշատակած (ՅԱ. 27) Ասքա-
նագեաններն Երասխի աւազանիներն են իբր

նեալ Սկիւթական ցեղէ մը (Վինըլէո) զոր պէտք է շփոթել Բիւթանական Ասրանագեանց հետ՝ որ փոխզական ցեղ մ'էր (Հերոդոտ, Սարարոն) Մուտանիոյ ծոցին մօտերն :

— Հարաւի Կորդուաց աշխարհն (սեպ. արձանագրութեանց Գուրուխուն?) որ այժմու Քիւրտերու բուն հայրենիքն է, շատ անգամ Հայոց իշխանութեան տակ գրտնուած է, և ապա նոյն իսկ Հայաստանի մաս կազմած է՝ Կորճեայք անուան տակ :

Մեր հինաւորց արեմտեան դրացիներն եղած են Մոսորներն (Մոսովք ըստ Սուրբ Գրոց), որոց երկիրն ապա փոքր Հայք կոչուած է և կամ աւելի Բ. Հայք :

Խալդիոյ համացեղ իշխանութիւնը շատ անգամ դաշնակցութիւններ կը կազմէին իրարու՝ և երբեմն ալ դրացի Սկիւթական ցեղերու հետ, զիմադրելու համար թշնամեաց և մանաւանդ Ասորեստանեայց՝ որք իրենց դարաւոր ախոյեանն եղած են :

դրացի Արարատայ և Միննոյ իշխանութեանց. «Կոչեցէք ի վերայ դորա զթագաւորութիւնս Արարատայ, Միննոյ, և Ասրանագայ» : Իսկ Նինքնդոց (Ժ. 3) և Ա. Մնաց. (Ա. 5) յիշատակած Ասրանագեաններու նախահայրն ըլլալ կը թուի :

Այս փոքր թագաւորութիւնը բաժնուած էին շատ մը գաւառներու՝ իւրաքանչիւրն ունենալով իւր արքայիկն (գաւառապետ), յորոց գան և ապագայ հայ նախարարութիւնը:

Թագազաթփալասար Ա. իր մէկ արձանագրութեան մէջ Նաիրիի 23 թագաւորիկներու ցանկը կու տայ, և այլուր 60 հատերու, որք լոկ գաւառապետներ ըլլալու են, ինչպէս ստէպ կը տեսնուին Սուրբ Գրոց մէջ: Ասորեստանեայր Նաիրիի մէջ երկու ծով կը հանչնան, վերին (Վանայ) և ստորին (Կապուտան):

— Այս հատուածս փակելէ առաջ՝ կու տամք աստ սեպածև արձանագրութեանց մէջ յիշատակեալ աշխարհագրական անուններէն միայն անոնց ցանկն, որոց՝ ներկայիս անուններուն հետ նոյնութիւնն հաւանական կը թուի:

— Ուշտու, Ուրուշտու, Ուրտու, Ուրարտու, = Արարատ.

Բիանա, Վաննա, = Վան

Տուսպա = Տոսպ

Մուսասիր = Մուշ

Մելիտ = Մելիտինէ, Մալաղիա

Աշքուզա, Իշքուզա = Ասքանազ

- Սուինիա = Սինիք
 Ուիլտիա = Ուտի
 Երբաինի = Երևան
 Կիեհունի = Գեղարքունի
 Գուռիաինի = Գառնի
 Ուշիտոինի = Օշական
 Ռիշուանի = Ռշտունի
 Արտազայի = Արտազ
 Էրսիս = Արճէշ
 Արգիստինիլի = Արագածոտն
 Արգասկու = Արծն
 Խարիարում = Խորխորունի
 Կիրենի = Կարին
 Ամիտ = Ամիթ
 Ահուրիանի = Ախուրեան
 Արծանիա = Արածանի
 Իդիգլաթ, Գիլլաթ = Տրգրիս
 Փուրատ = Եփրատ
 Կիլզան = Խիզան ?

Անիս և անց վերջաւորող տեղւոյ անուններն ըստ Լեմանի Խալդէա - Ալորոտեան են :

Սելեկեանց օրով Հայաստան երկուքի կը բաժնուի, Եփրատայ արևելեան մասն կ'անուանի Մեծ Հայք, իսկ արևմտեանն

Փոքր Հայր՝ և տարբեր կուսակալաց կը յանձնուի:

Տիգրան Մեծ այս երկու մասերու միահեծան թագաւոր կ'ըլլայ. սակայն յետ իւր պարտութեան՝ Հռովմայեցոց կը յանձնէ Փոքր Հայրն (ՅԷ Ն. Ք) որ զայն երեք ժամանակն Ա. Բ. Պ. Հայր անուանց տակ: Ծոփաց աշխարհը որ Մեծ Հայոց նահանգներէն մին էր՝ և շատ անգամ Փոքր Հայրէ հետ միացած էր, մօտ Արշակունի հարստութեան վախճանին Յունաց անցաւ, որը զայն Չորրորդ Հայր անուանեցին, և որ ապա յաւուրս Յուստինիանոսի (ՅԸ դար) ուրոյն դրսութիւն եղաւ:

Ճատ անգամ Բարձր Հայրն՝ Պ. Հայրէ հետ միատեղ իշխանութիւն մը կը կազմէր և հաւանականաբար Ա. Բ. Պ. Պ. Հայրերէն զանազանելու համար անուանուած է Բարձր Հայր, նկատի առնելով իր դրից բարձրութիւնն:

1. Այս բաժանումն աւելի հին ըլլալու է, զի բոլոր դրացի ազգեր այսպէս երկուքի կը բաժնէին իրենց երկիրը՝ որպէս Մեծ Մարք, Փոքր Մարք, Մեծ Փոխզացիք, Փոքր Փոխզացիք, Մեծ Քեւացիք, Փոքր Քեւացիք, հաւանականաբար Սելեկեանք այս հին բաժանումն հաստատեցին:

Հինգերորդ դարուն Մեծ Հայքի սահմանակից օտար տարրերն (հիւսիսի Սկիւթացիք, հարաւ—արեւելքի Պարսիկք, Մարք, և հարաւի Կորդուք ու Ասորիք) մասամբ հայացած ըլլալով՝ Խորենացին փոքր ինչ աւելի ընդարձակ Հայաստան մը կու տայ, և Մեծ Հայքն 15 նահանգներու կը բաժնէ. Արարատ, Վասսուրական, Տուրուբերան, Սիւնիք, Բարձր Հայք, Ծոփք կամ Չորրորդ Հայք, Աղձնիք, Մոկք, Կորձեայք, Պարսկահայք, Արցախ, Ուտի, Տայք, Գուգարք և Փայտակարան. իսկ փոքր Հայքն երեքի, Ա. Բ. և Գ. Հայք անուամբ:

— Հայաստանի աշխարհագրութեան մասին շատ մը աշխարհագիրներ յիշատակութիւններ ըրած են, սակայն անոնցմէ երեքն Ստրաբոն, Պտղոմէոս և Պլինիոս իրական ծանօթութիւններ կու տան: Ստրաբոն 20 գաւառ կը ներկայացնէ, Պտղոմէոս 20էն աւելի, իսկ Պլինիոս 120. և գիտենք թէ Խորենացին անոնց թիւն 189ի կը հանէ: Առաջին երկուքն միայն մեծ բաժանումներն ու գաւառներն տուած են, իսկ վերջիններն անոնց ստորաբաժանումներն և երկրորդականներն ալ թուած են:

2. Մեր բնագաւառի և սևոր բնակչու-
րեան սնունդներն.

Ասորեստանեայց այս երկիրն ընդհանուր
կերպով Ուրարտիա (Արարատ) կ'անուա-
նեն, և սա ոչ միայն Ուրարտու իշխա-
նութեան նախահայոց դաշնակցութեան
զլուխ գտնուած ժամանակ՝ այլ և անկէ
վերջ ալ՝ երբ գահերէց աթոռն ի Բիսևա
կը գտնուէր:

Հերոդոտ երկրի բնակչութիւնն Արու-
տեան կ'անուանէ որ Ուրարտեանի կամ
Արարատեանի աղաւաղումն է, սակայն
երկրի ժողովուրդն ինքզինքն Խաղիի ծա-
ռայներ կը կոչէ՝ յանուն Խաղիի, իրենց
գերագոյ Աստուծոյ, որոյ վասն և շատեր
սկսան վերջերս զՆախահայս Խաղեանք
անուանել, նման Ասորեստանեայց՝ որք ի-
րենց Ասոր Աստուծոյ անուամբ կը կո-
չուէին:

Հաւանաբար ասկից կու գայ և Խաղ-
իք անուանակոչութիւնն Հայաստանի հիւ-
սիսակողման և Սև Մովու եզրն գտնուող
երկրին, ուր բնակող ժողովուրդը գուցէ
աւելի երկար ատեն հաւատարիմ մնալով
իրենց Աստուծոյն, և կամ նորեկ ցեղէն (Ար-
մէններէ) հալածեալ՝ Խաղեանք մեծ բազ-

մութեամբ անդ խմբուելնուն՝ այսպէս անուանեցաւ այդ երկիրն:

Լինք Խալդիններուն և Ալորոտեաններուն նոյնութիւնն չընդունիր, ու կը կարծէ թէ՛ Խալդիք Քաղղէացիներ են, այդ ազգին հիւսիս հաստատուած մէկ զաղութն, իսկ Ալորոտեաններն՝ Սպերացիներ են՝ Ճորոխի աւազանին բնակիչք:

Օտարք մեր բնագաւառն Արմենիա և մեր ցեղն Արմեն կ'անուանեն: Առաջին անգամ Դարեհ Ա.ի (Վշտասպեան) Պեհիստանի եռալեզուեան արձանագրութեան պարսկերէն խմբագրութեան մէջ կը տեսնուի Արմենիա (Արմենիա) բառն իբր համապատասխան Բարելոնական բնագրին Ուրարտու բառին (510ին), և յետ այնու զայն կը գործածեն բոլոր պատմիչներն:

Այս անուանակոչութեան (Արմէն) մասին կարծիքներն կը զանազանին, և կ'արժէ աստ զանոնք համառօտարար պատկերել: Ըստ Խորենացոյ Հայկազն Արամ Նահապետի անունէն առնուած է, որ քաջարի իշխան մ'եղած է, և դրացի ազգաց վրայ նշանաւոր յաղթութիւններ տանելով՝ իր անուամբ կոչուած է մեր ազգն ու երկիրն:

Խորենացւոյ Արամն հաւանականաբար սեպածեւ արձանագրութեանց Արամէն է, Քրիստոսէ Ծ դար առաջ ապրող Ուրարտեան թագաւորն՝ որ ազգային դաշնակցութեան գլուխն անցաւ, Սաղմանասար Գ.ի ղիմադրեց ու վերջապէս չարաչար յաղթուեցաւ: Ներկայիս մէջ կան և Խորենացւոյ հետևողներ, սակայն այս բացատրութիւնն հաւանական չէ մեզ համար, զի բնական չէ որ այդպէս չարաչար յաղթուող մը, որով հարստութիւն մը վերջ կը գտնէ, իր անունն տայ իր երկրին և ժողովրդեան, և եթէ այդպէս եղած ըլլար՝ յետ Արամէի Ասորեստանեայց վիմադրոշմ արձանագրութեանց մէջ այս անունն կը գտնէինք:

Նմանապէս հաւանական չէ որ 7^{րդ} դարուն վերջերն Բիանայի հարստութեան Երիմանա թագաւորին անունէն առնուած ըլլայ, զի այն ատեններն Նախահայոց իշխանութիւնն տկարացած էր, և Երիմանա չունեցաւ որ և է նշանաւոր գործ իր անունն տարածելու և նովաւ կոչել տալու իր բնագաւառն:

Ոմանք (Պօշար) ըստ երբայականի Հարմիկնիէն եկած կը կարծեն այս բանն,

այսինքն Լեւոն Միւռոյ կամ Լեւոնադաշտ
Միւռոյ երկրին . և կամ Արմինի քն
Լեւոն Լուսնի, իբր թէ Հայք լերանց վը-
րայէն լուսինն զիտող ու պաշտող եղած
ըլլան և ըստ այնմ անուանեալ իրենց եր-
կիրն :

Ըստ վալի Միւռու կամ Միւն՝ երկիրք,
երկնային ըսել է, ուստի և Արմենիա լեւոն
երկնային : Վերջապէս ըստ Գարագաշեանի
Էրիմէն Զենդավեստայի բառ է, որ կը նը-
շանակէ արեւտեան, զի Հայաստան էր ա-
րեւուտք երկրին Մարաց և Պարսից, ու
այսպէս անուանեցաւ Գարեհ վշտասպեա-
նէն : Այս բոլոր բացատրութիւններ քաշ-
քըշուկ կը համարուին մեզ :

Ըստ Տարմըսթէթէրի և Բասմաջեանի
Արարատ և Միւնի երկրաց Գարեհի ա-
ռաջնոյ լուծին տակ անոր կայսրութեան
18^{րդ} նահանգն կազմելնուն՝ այդ երկու
երկրաց միացեալ անուամբ Արմինի ա-
նուանեցաւ ի Պարսից և ապա յայլոց¹ :

1. Գարեհի օրով Եփրատի և Տիգրիսի վերին
աւազանն Արմէնի անուան տակ 11րդ նահանգն
կը կազմէին, իսկ Արեւելեան Հայաստանն (Ռու-
րարտիան և Միննին) որպէս և ճորոխի աւա-
զան 18րդ նահանգին մէջ կը գտնուէին, ուստի

Այս տեսութիւնն ճշմարտանման կը թուէր, սակայն Մինուաշայ՝ Խալդեանց թագաւորին՝ Մալաթիոյ կողմերն գտնուած մի արձանագրութեան մէջ Խարմանի կամ Արմէնի բառն դորա ի հնուց գոյութիւնն կը ցուցնէ, որով և այս ենթադրութիւնն կը կորսնցնէ իւր արժէքն Լէհման (1901):

Ոմանք (Բրազլ) աւելի հին կը կարծեն այս բառն և նոյն իսկ Թուղմէս Գ. Եզրիպտացի աշխարհակալի տիրած երկրաց ի շարս յիշատակեալ Բմէնէն աշխարհն դաշնակից Բօտէնու երկրին՝ որ Ասորոց և Միջագետաց հիւսիսակողմն կը գտնուէր՝ Արմէնիս կը համարին: Սակայն Լընորման, Մասրերօ և այլք Բմէնէնն Լիբանանն կը կարծեն: Եթէ նոյն իսկ Բրազլի կարծիքն ճշմարիտ ըլլայ, այն ատենուան Արմէնիան պէտք է Սուրիոյ հիւսիսակողմն՝ Մալաթիոյ կողմերն որոնել, ուր և՛ ինչպէս ըսինք՝ Մինուաշայ մի արձանագրութիւնն կը յիշատակէ զանոնք. սակայն Թուղմէս Գ. կարմամիշն (մայրաքաղաք

և վերոյիշեալ գիտնոց ենթադրութիւններն ըսկըզբամբ իսկ սխալ են, քանի որ Ուրարտիայէ և Մինիէ կազմուած նահանգն Արմէնիա չէր անուանէր:

Ֆետացւոց՝ այժմու Պէրէճիքի կողմերն)
չանցաւ :

Այժմու զիտունք ընդհանրապէս ընդունելով հանդերձ Աւորոտեանց, Ուրարտեանց և Խալդիներու նոյնութիւնն, Արմէններն տարբեր ցեղ և ժողովուրդ կը կարծեն. արդարև նոյն իսկ մեր յիշատակած Խալդիներու թագաւորն Մենուաշ Մալաթիոյ մէջ թողած իր արձանագրութեան մէջ զանոնք Խումանի կամ Ասմէնի կ'անուանէ, իբր իր ցեղէն տարբեր ժողովուրդ մը : Հերոդոտ Արմէններն կը զանազանէ Աւորոտեաններէն, այս վերջիններն Հայաստանի հիւսիս արևելեան ժողովուրդ մը կը համարի, իսկ Արմէններն արևմտեան կողմանց, և թէ այս երկու ազգերն Պարսից հարկ վճարող տարբեր խումբերու մէջ յիշատակուած են :

Պատմութեան ընթացից մէջ կը տեսնուի որ Աւորոտեաններն կամ Արարտեաններն կամ Խալդիներն դէպ արևելեան հիւսիս կ'երթան և կ'աներևութանան. և Փոքուն Ասիոյ ու Փոքր Հայոց մէջի Արմէններն անոնց տեղն կը զբաւեն, և հինաւուրց Ուրարտեան կամ Խալդեան կ'ըլլայ Այսմէնիս :

ՄՎԵ Էին Ուրարտեանց յաջորդող Արմէններն, և ո՞ր երկրի բնակիչք: Հերոզոտ (480-425) Փոխզացիներէն սերած կը համարի և անոնց հետևողութեամբ Մակեդոնիայէն գաղթած ու Ասիա անցած:

Եւդոքսիոս (Eudoxe) (408-355) Արմէններն Փոխզական ցեղ մը կը համարի և այդ երկու ազգաց լեզուին մէջ մեծ նմանութիւն կը հաստատէ:

Ստրաբոն (50-30) հաստատելով Հերոզոտի վկայութիւնն՝ աւելի մանրամասնութեան կը մտնէ, և կ'ըսէ թէ Արմէնոս անուն քաջ մը թեասալիոյ Արմէնիոն քաղաքէն (որ կը գտնուէր ընդ մէջ Լարիսայի և Փէռէի (Phérée) Բորէ (Böbée) լճին վրայ հաստատուած), Յասոմիսի հետ թեասալիայէն նաւով մը անցաւ Ասիա, ու իր գաղթած երկրին տուաւ իր անունն. և դորա ապացոյց կը համարի Արմէններու և թեասալացոց զգեստոց՝ մանաւանդ մինչև ծունկերն իջնող վերարկուի նմանութիւնն:

Անշուշտ կարելի չէ այս դիցարանական վէպին հաւատալ և մէկ անձի գաղութով կազմեալ համարիլ մեծ ազգ մը: Հաւանականաբար իրական գաղութի մը

պատմութեան յիշողութիւնն է սա, որ յընթացս ժամանակին բերնէ բերան անցնելով՝ վիսպական ու ղիցարանական ձեւ մ'առած է, զոր դարեր վերջ արձանագրած է Ստրաբոն:

Մեր պատմահայրն Խորենացին ալ ոյժ կու տայ այս պատմուածին «և զմեծն թեասաղիա, յորմէ Հայք» ըսելով (Աշխ.):

Է. Մայօ և Քոէզմէր ի թրակիոյ համարին Արմէններն, սա և մասամբ նախորդներու կարծիքն կը շօշափէ, զի հին թրակացիք ցեղակիցք էին թեսալացոց: Փոխզացոց՝ Մակեդոնիայէ գալուստն

1. Փոխզացիք Մակեդոնիայէն Ասիա անցան (Քրիստոսէ 26-30 դար առաջ Վոսփորէն կամ Տարսանէլէն) և Բիւթանիոյ հարաւակողմն Ախսի արեւմտեան ափանց ու Վիւղիոյ միջև մի թագաւորութիւն հաստատեցին Քրիստոսէ շուրջ 800 տարի առաջ:

Փոխզիան բերրի էր, մարգերով և այգիներով հարուստ, ժողովուրդն աշխատասէր, լաւ կենդանաբոյժ և մանաւանդ ձիաբոյժ էր, երկրագործութեան մեծ յարգ կու տային, իրենց թագաւորներն հարստութեամբ նշանաւոր էին: Լեզունին յունականին մօտ էր, մասնաւոր զիր ունէին, որոց տառերէ ոմանք ուղղապէս Փիւնիկականէն եկած էին, և միւսներն կատմէականէն: Գլխաւոր աստուածք երեք էին, զերագոյնն էր Բակայոս, ապա կու գար Մինէս (Լուսնոյ Աս-

այժմ պատմական կերպով ընդունուած է, որոց ցեղակից և հետերնին կամ հետեւողութեամբ Ասիա անցած կը համարուին և Արմէններն: Սակայն այլը՝ որպէս լէման՝ կը կարծեն թէ Արմէն ցեղն Կիմմերեան՝ է և անոնց հետ ի միասին գաղ-

տուածն). և Ամմա մայր Աստուածուհին՝ որ ըստ երկրաց տարբեր անուններ կ'առնէր:

Փոխզացիք ենթարկուած են Քեթացւոց պարբերական արշաւանաց, զորս ընդհանրապէս կը յաջողէին յետ մղել: Կիմմերեաններն կամ Գամիրք գրաւեցին զայն (695ին), և որ ապա Կիդիոյ մի նահանգն եղաւ (620): Կիաքսարի օրով Մարաց կայսրութեան մաս կը կազմէր, ապա Կիւրոսի լուծին տակ մտաւ: Անտի անցաւ Մակեդոնացւոց:

1. Կիմմերեանք Կովկասի լեռնաշղթային և Սև Նոփու հիւսիսակողման բնակիչք էին, ի մէջ կոյս Տրդ գարուն Սկիւթական Սկոլոտ ցեղն Մազզութներէն յաղթուելով՝ դէպ արեւմուտք եկաւ, Վօլկան և Տօնն անցնելով Կիմմերեաններն հալածեց: Կիմմերեանց մի մաս խրիմի թերակղզին ապաստանեցաւ ու այն տեղւոյն տուաւ իր անունն, սակայն մեծ մասն ըստ ոմանց Տներբեր և Գանուբ գետերն անցնելով՝ Վոսփորին ղուցէն Ասիա անցաւ, ու ըստ Հերոդոտի և այլոց Կաւկասիոյ լեռնաշղթայի ստորոտն քերելով և Սև Նոփու եզերքն հետեւելով եկան այդ ծովու հարաւային եզրն: Ըստ Վինքլէոի Կովկասեան լեռներէն անցան, ու երկրի բնակիչներն երկուքի բաժնեցին, մին դէպ արեւմուտք և միւսն

Թած են Սև Մովու և Կովկասի հիւսիսային կողմէն, և ի Փոքր Ասիա հաստատուած: Ըստ Լէմանի Կիմմերեանք կամ Գամիրք երեք անգամ մուտք գտած են ի Խալզիա, նախ առանձինն, երկրորդ թրակացւոց հետ, և երրորդ Քեթացւոց

հարաւ արևելք մղելով: Կովկասի ճամբով գալուստնին աւելի հաւանական կը թուի այժմ: Կիմմերեանք Կուրի աւազանն մտնելով Ուրարտեանց և Մաննացւոց զարնուեցան և Սարգոնի բանակէն հալածուեցան (720): Կիմմերեաններն հալածող Սկիւթացիներն Արաքսի արևելեան աւազանն հաստատուեցան, դրացի Ուրարտեանց և Մաննացւոց ու Աւքանագեանց ծնունդ տուին: Իսկ Կիմմերեանց մեծ մասն հաստատուեցան Սև ծովու եզրերն ի Պոնտոս, ի Պափլագոնիա, ի Բիւթանիա, ևն: Սինոբն և Հերակլէան իրենց մայրաքաղաքներն էին: Թրակիայէն 710ին աւեններն Վոսփորի ճամբով եկող թռչաներու միացան, ու Փաիզիոյ տիրեցին: Կապադովկիոյ վրայ ալ գացին՝ որ ենթակայ էր Ասորեստանեայց, սակայն Ասուր Հատտոնէն յայնկոյս Ալիսի մղուեցան (678), Լիւդիոյ վրայ ալ գացին ու Սատիոնն առին կողոպտեցին (652), Մագնիսեան այրեցին, Եփեսոսն պաշարեցին: Ապա Սկիւթական արշաւանքին զարնուելով անոնց հետ խառնուեցան ու ծանօթ արշաւանքն բրին մինչ Եփսոս, և ապա Կիաքսարէն հալածուեցան Սկիւթացւոց հետ:

Ըստ Յիմմերի գերման գիտունին սոքա կը ներկայացնեն հին պատմագրաց ոմանց Գամիրքն,

հետ, որոց զբացի էին Փոքր Ասիոյ մէջ եղած ատեննին: Շատ տկար են իր այս կարծեաց իրր ասպացոյց փաստերն:

Գամբաց կամ Կիմմերեանց՝ Խալդեանց տիրելն հաւանական չէ, զի ինչպէս ի պատմութեան պիտի տեսնեմք 7^{րդ} դարուն (Ն. Ք.) Սկիւթական՝ արշաւանքի ա-

որք երկրագործ ու այգեպան էին, և ըստ Սարաբոնի մասնաւոր լեզու մ'ունէին: Ամացուոց նըման կը թլփատուէին, խոզի միս չէին ուտեր, մեհենից մէջ սաշտօնական կուսապղծութիւն կը կատարէին, Գամբաց երկիրն ասպա Ա. Հայք անուանուեցաւ:

1. Սկիւթիան այսօրուան Ռումանիոյ և Փամիրի միջև ձգուած և Աւել Շոպէն 20 օրուան ճամբայ դէպի հիւսիս տարածուող երկիր մ'էր: Սկիւթացիք երեք զլխաւոր ցեղերու կը բաժնուէին. Սկոլոզները՝ արևմտեան կողմը, Շակերը՝ յԱրևելս, իսկ Սառմօթներն՝ երկուքին միջև: Սկիւթացիք իրանական ժողովուրդ մ'էին և ոչ թէ Մօնկօլ: Կարճահասակ և մազուտ էին: Ըստ Հերոդոտի, թափառական ժողովուրդներ են ասոնք, առանց հաստատուն բնակութեան, և տեղոյ մը մարգագետնին սպառմամբ այլուր կը տեղափոխուէին: Չորս կամ վեց անիւով կառքերու մէջ կը բնակէին, ուր 2-3 սենեակներ կը չինէին, այդ կառքերը 2-3 զոյգ եզներով կը ձգուէին: Տեղափոխութեան աւելն կանայք և տղայք կառքերու մէջ կը մնային, իսկ այրերն ձի նստած՝ իրենց ոչխարաց երամներն կ'առաջնորդէին: Լաւ ձի կը նստէին, քաջ որսորդ և

տեն ի Փոքր Ասիա էին, անոնց զարնուեցան ու խառնուեցան և ի միասին վարնուեցան Կիարսարէն:

Արմէններու Փոխզացւոց հետ Մակեդոնիայէ գալուստն կը վկայեն հին պատմագիրք, որպէս յիշատակեցինք, և առ այդ ապացոյց է նաև Թեաաղիոյ Արմէնիոն քաղաքն: Իսկ Լեհման զԱրմէնս Կիմմերեանց ցեղակից և ընկեր կարծելուն զլիսաւոր ապացոյցն է այս վերջնոց Փոքր Ասիոյ զլիսաւոր մայրաքաղաքին՝ Սինոբի մօտ

պատերազմիկ էին: Թշնամոյն գանկով զինի կը խմէին, ու անոնց մազերն իրենց ձիոց թամբին վրայ կը հաստատէին: Գլխաւոր սնունդն էր եփած միս, ձիու կաթ և այդ կաթով պատրաստուած պանիր: Մեռելոց մարմինն ժողովրդեան մէջ կը պտտեցնէին. թագաւորինն զմոտէլէ ետքը օրերով երկրին մէջ շրջան ընել կուտային, այդ առթիւ խրախճանութիւններ կ'ընէին, ձիեր կը զոհէին, և նոյն իսկ ժողովրդէն ոմանք իրենց քիթն, աղանջն, մատն ևն. կը կտրատէին, վերջապէս քառանկիւնի գերեզմաններու մէջ կը թաղէին. իր կիներէ միոյն հետ շատ մը ծառաներ և ձիեր ալ կը զոհէին գերեզմանին վրայ: Մահուան տարեդարձին 50 ծառաներ ևս կը զոհէին:

Ակիւթացիք բազմաստուածեան էին, սակայն ոչ տաճար ունէին և ոչ արձան կամ պատկեր: Գլխաւոր աստուածութիւննին պատերազմի Ա-

Այսպէս ընդհանուր մը գոյութիւնն, որպէս
 և իրենց միւս կեդրոնին Բիւթանիոյ Որ-
 միւսիոն (Արմէնիոնի աղաւաղումն) լեռն:
 Սակայն ընդունելով հանդերձ այդ տեղեաց
 Արմէններու կողմանէ անուանումն՝ զԱր-
 մէնս փոխազացոց ցեղակից կը համարիմք,
 զի Փոխազացիք ևս՝ կիմմերեաններէ առաջ՝
 այդ կողմերն գտնուած են, ուստի և դո-
 քա Արմէններու անցած տեղերն կը ցու-
 ցնեն: Կան և այլ աշխարհագրական ա-
 նուններ, որպէս Ալիս գետի անունն զոր

րես աստուածն էր. զոր կանգնուած սուրի մը
 ձեին տակ կը պաշտէին, և որոյ ձիեր ու մար-
 դիկ կը զոհէին (ընդհանրապէս 100 բանտար-
 կեալներէ մին), նախ անոր բազուկներն կտրե-
 լով՝ արիւնով նուիրական սուրն կ'օծէին: Հուրն
 և տարրերն ալ կը պաշտէին: Կախարդներն մեծ
 յարգ ունէին Սկիւթիոյ մէջ:

Շամիրամ իբր թէ տիրած է Սկիւթացոց:
 Տեսանք թէ Սկոլոզներն հալածեցին կիմմերեան-
 ներն՝ որք ապա Ասիա անցան: Սկիւթական գա-
 դութներ հաստատուեցան ի հիւսիսակողմն Խալ-
 դիոյ, որպէս Աքանագեաններն, Գուգարք ևն.
 որք միանալով Դրդ դարուն Արևմտեան Ասիան
 ծածկեցին ժամանակ մը ու կիաքսարէն հալա-
 ծուեցան: Դարեհ 513ին անոնց վրայ երթալով
 փախան ու մեծ փրօս պատճառեցին: Արիմի-
 նեանք անոնց դաշնակցեցան: Աղեքսանդրի մի
 բանակն կոտորեցին:

Արմէններն տուած են, անոր ջրի աղիու-
թեան համար զայն աղի, ալի և վերջա-
պէս Ալիս անուանելով : Ալիսի բղխած
լեռն Արմէնիոն կ'անուանէ Հերոզոտ :

Իրիսի ճիւղերէ մին (Պոնտական գետակ)
զոր Յոյներն Լարոս կ'անուանէին՝ Ար-
մէնը իրենց բարբառով զայն Գայլ գետ կո-
չած են : Ալիսի վերին աւազանն և ապա
Մելիտինէի կողմերն Արմէնիա եղած է
գրեթէ երբեմն (Մասբերօ) :

Արմէններն ի փոքր Հայս (ընդ մէջ
կապաղովկիոյ և Պոնտոսի) մտած ըլլա-
լու չեն մինչ ՅԱ. դար (Ն. Ք.), զի այդ
դարուն Ասորեստանեայց թագաւորն թա-
զլաթ փալասար Ա. որ այդ կողմերուն
տիրեց՝ չ'յիշատակեր զԱրմէններն : Սա-
կայն Խալդիներու թագաւորին Մինուաշի
(828-784) Մալաթիոյ մէջ թողած մէկ
արձանագրութեան մէջ կը տեսնամք զայնս
Խոմսակի, կամ Արմէնի անուան տակ (Լեհ-
ման 1901) : Ուստի փոքր Հայք մուտ-
քերնին տեղի ունեցած է 9^{րդ} դարուն : Արդ՝
կամ թուղմէս Գ.ի Բմեկենը Արմէնիան
չէ, և կամ թագլաթ փալասար մոռցած
է զանոնը յիշատակել, առաջինն աւելի
հաւանական է : Ինչ որ ալ ըլլայ Արմէն-

ներն Մալաթիոյ կողմերէն Յոսիաց աշխարհի ճամբով Մեծ Հայք մտած են:

Արմէններն ի Փոքր Հայս գտնուած ատեննին անշուշտ խառնուեցան Փոխագացւոց, Քեթացւոց, ապա Կիմերեանց, ու Սկիւթացւոց հետ, և արդէն այս երկրաց մէջ գտնուած հին ոսկերոտիք ու գանկերն մարդարանական տեսակէտով խառնուրդ մը կը ցուցնեն, և որ անդ բազմազան ցեղերու գոյութեան հետեանքն է:

Ըստ Վիպրոֆի ի Պօղազ — Քէօ հաւաքեալ վաղեմի Փոխագացւոց գանկերն շատ նման են Արմէններու (Հայոց) գանկին, այսինքն Արիական են, կարճագլուխ (Brachycéphale):

Արմէններն Եփրատն անցած են 7^{րդ} դարուն, հաւանականաբար հալածուելով Քեթացիներէ և Գամերներէ:

Արմէններն դանդաղաբար մուտք գտած են և ոչ թէ զէն ի ձեռին, ու երկրին հին բնակչաց (Արորոտեանց, Ուրարտեանց կամ Խալդեանց) տեղն բռնած են, հալածելով զանոնք դէպի հիւսիս՝ Կովկասեան Լեւնաշղթայն: Այդ կողմերու (արեւմտեան հիւսիս) մի նահանգն ուր աւելի հոծ էին Խալդեանք՝ անուանեցաւ Խարդիր:

Հերոզոտի ժամանակ Արմէններն կը գտնուէին Եփրատի արևելեան կողմի երկայնքն, ու Արածանիի արևմտեան աւազանն, և կը ներկայացնեն Պարսից 13րդ նահանգն, մինչդեռ Ալորոտեաններն 18րդ նահանգին մէջ կ'ըլնան (Սպիրացոց և Մութիէններու հետ):

Արմէններն Եփրատն անցնելուն իրենց Եփրատայ արևմտեան երկրին Փոքր - Արմէի, իսկ Եփրատայ Արևելեան երկրաց Մեծ - Արմէի անունն տունն, նման Քեթացոց, Փոխզացոց և Մարաց որք ունէին Մեծ-Քեթացիք և Փոքր - Քեթացիք, Մեծ-Փոխզացիք ու Փոքր - Փոխզացիք, և Մեծ - Մարք ու Փոքր - Մարք բաժանումներն:

Ըստ Եէնսէնի այդ եկ ժողովուրդն Քեթացիներ կամ Հաղեաններ¹ են, որք 7^{րդ}

1. Ի Սուրբ Գիրս յիշատակեալ Քեթացիներն, զորս այժմ Khiti, Kheti, Khatti, Kittite կ'անուանեն Եւրոպացիք, և վիէննայի Միթիթարեանք ու իրենց հետևողք Հաղեան կը կոչեն: Քեթացիք Սուրիոյ և Փոքր Ասիոյ միջեւ կարևոր իշխանութիւն մ'եղած են երբեմն, մոտցուած էին. գիտունք շնորհիւ Եգիպտական և Ասորեստանեայ արձանագրութեանց վերակազմեցին անոր պատմութիւնն, այս վերջին տա-

դարուն (Ն. Ք.) տիրելով այս երկրին և իրենց անուամբ (Հաթիօ) երկիրն ու ժողովուրդն յետ այնու անուանեցաւ Հատք կամ Հայք: Եէնսէնի այս կարծիքն ընդունուած չէ ընդհանրապէս, զի փաստերն անզօր են: Այս գաղութն Քեթացի չկրնար ըլլալ, զի Սարգոն 717ին արդէն քանդած է անոնց իշխանութիւնն և թէ այս ցեղի քաղաքակրթութեան և վիճազորշմ արձանագրութեանց հետքերն չեն տեսնուիր ի Մեծ Հայս:

րիներն: Ըստ ոմանց Քեթացիք կոչկասէն եկած ու նախ կապաղովկիա և անտի հիւսիսային Սուրիա և ի կիլիկիա հաստատուած են. ըստ այլոց Սեմականներ են. այժմ աւելի կը հաւատան թէ՛ Փոքր Ասիոյ յատուկ ազգ մ'են նրման այլ տեղական ազգերու (Խալիբ, Մուքա, Թապալ, Խալդի) Ասիական անուանեալ ցեղի կը վերաբերին, ուտի և ոչ Արիականներ են և ոչ ալ Սեմականներ: Ասոնց մի մասն Եգիպտոսի Հիւքոսս (Հովիւ) թագաւորներն տարած են Մեծեալ Կոփու արևմտեան կողմն, զոր Փոքր-Քերպցիներ կ'անուանէին Եգիպտացիք, իսկ Հիւսիսի մեծ մասն Մեծ-Քերպցիներ: Փոքր Քեթացիներն Հրէից հետ խառնուեցան:

Մեծ Քեթացիք Եգիպտացի աշխարհակալաց թուգմէս Գ.ի, Ռամսէս Ա.ի, Ռամսէս Բ.ի և Սիթի հետ շափուած են, ու քանիցս հաշտութիւն կնքած են դաշնակցութեամբ: Քեթացիք իրենց սահմաններն ընդլայնած են մինչ Յունական

վերջապէս հաւանականաբար այդ եկ ժողովուրդն Փոխւզիոյ կողմերէն կու գար որոյ վասն վկայեն արժանահաւատ պատմիչք: Հին պատմագիրք զմեզ Փոխւզացոց ցեղակից կը համարին ու լեզուաց մէջ մեծ խնամութիւն կը հաստատեն:

Հերոդոտոս Փոխւզացիներն ու Արմէններն համացեղ եղբայր կ'անուանէ, իսկ Դիոնիսիոս Աղիկաոնացին համալեզու կը

Արշիպեղագոսն, և փոքր Ասիոյ խորերն, Փոխւզացիներէ քանիցս յետս մղուած են: Ռամսէս Գ. ի ատեն կը տկարանան և մանաւանդ Ասորեստանեայց ծաւալման ատեն կը յաղթուին ու կը հպատակին Թազլաթ Փալասարի (ԺԱ. դար). քիչ վերջ փոքր ինչ կը զօրանան և յաղթութիւն մը կը տանին Ասորեստանեայց վրայ. սակայն Ասուր-Նազիրաբալ 877ին կը տիրէ անոնց և կարկամիչ հարուստ մայրաքաղաքնին կը կողոպտէ. Սաղմանասար Գ. 858ին կրկին կը հպատակեցնէ զանոնք:

Քեթացիներն այլ ևս Ասորեստանն կը յարգեն, և միայն դէպ յԱրևելս Մալաթիոյ իշխանութեան վրայ պարբերաբար կը յարձակին և միշտ յետս կը մղուին. Սարգոն 717ին մայրաքաղաքնին կը կործանէ, Մարաց և Պարսից կայսրութեան օրով բոլորովին կ'անհետանան:

Քեթացիք զարգացեալ քաղաքակրթութիւն մ'ունէին շորհիւ Եգիպտոսի և Ասորեստանեայց հետ շարունակական շփմանց: Նշանազրերով արձանազրութիւններ թողուցած են՝ դեռ անըն-

համարի. Եւտոքսիոս (յոյն) Հայերէնն և
Փոխագերէնն նմանաձայն են, կ'ըսէ:

Հնախօսք Արմէններու ու Փոխագացւոց
հազուստներն համանման կը համարին ընդ-
հանրապէս որ ցեղակցութեան նշան մ'է:
Քսերքսէսի ընդդէմ Յունաց պատերազմին՝
Արմէններն ու Փոխագացիք միեւնոյն ձևով
զինեալ էին:

Հաւանականաբար Արմէններն իրենց
հետ բերին իրենց Փոխագացւոցինին նման
այբուրէնն՝ սերեալ ի փիւնիկականէ, որ
յետ ժամանակ մը գործածութեան բարձի
թողի եղաւ ու Մեծն Մեսրոպ՝ Ե. դարուն
զայն գտնելով ու կատարելագործելով՝ ի
գործածութեան դրաւ, և որ իր անունն կը
կրէ այսօր: Ապագային կը մնայ այս կար-
ծեաց վրայ վերջնական վճիռ արձակել:

Չեմք կրնար ընդունիլ սակայն թէ՛ այս
եկ ժողովուրդն (Արմէններն) երկրին վա-
ղեմի բնակչութիւնն ամբողջովին հալածե-

թեոնլի՝ որք Եգիպտական նշանագրերէ եկած
կը համարուին:

Քեթացւոց մէջ արուեստ և վաճառականու-
թիւն զարգացած էր, շատ հարուստ էին. կրօ-
նիւ Քանանացւոց կը մօտենային, երկիրն փոքր
իշխանութեանց բաժնուած էր՝ որոց իշխաններն
երկրին վեհապետին կը հպատակէին:

լով դէպ հիւսիս՝ անոնց տեղն բռնած ըլ-
լան, անշուշտ աւագ մեծամասնութիւնն
մնացած է անդ, և նորեկ ժողովուրդն
խառնուած է անոնց հետ: Այդ եկերն ըլ-
լան փոխազացի կամ Կիմմերեանք երկուքն
ալ Արիական՝ մեծ ընտանեաց վերաբերող
ցեղեր են, առ այս ամեն որ համաձայն
է. սակայն գալով երկրի բնիկ հինաւուրց
ժողովրդեան ցեղին՝ հեղինակներն տարա-
կարծիք են: Ըստ ոմանց Սեմականք էին
նորա, ըստ այլոց Արիականք, ըստ այլոց
բազմաց փոքր Ասիոյ յատուկ Ասիական
անուանեալ ցեղին կը վերաբերէին: Մեր
պատմահայրն մեր առաջին նահապետն՝

1. Կը կարծուէր թէ՛ Հնդկա-Եւրոպական ցե-
ղի խանձարուրն Կեդրոնական Ասիոյ բարձրա-
ւանդակներն էր, սակայն նորանոր ուսումնասի-
րութիւններ և մանաւանդ լեզուաբանական գիւ-
տեր կը ցուցնեն թէ՛ Հնդկա-Եւրոպական ցեղի
վաղեմի բնագաւառն եղած է Տնիէբեր և Վօլկա
գետերու աւազաններն ներկայացնող Սև Հողերն,
ուրկէ ճիւղ մը դէպ Արևելք երթալով՝ ծնունդ
տուած է Իրանեան և Հնդիկ ազգերու, և այլք
դէպ Արևմուտք ուղղուելով կազմած են Լատին-
ներն, Կեղտերն, Յոյներն և Գերմաններն. Ա-
րևմտեայց խումբէն բաժնուելով Ասիա անցած
են փոխազացիք և Արմէններն, որոց անջատումն
տեղի ունեցած է ըստ Շոէտէրի Քրիստոսէ 30
դար առաջ:

Հայկ' Բարելոնէ եկած պատմելով՝ կարծես ոյժ կու տայ առաջին ենթադրութեան. այս կարծեաց պաշտպանը իրենց իրրև փաստ կը համարին Հայոցս կազմախօսական, լեզուական և կրօնական ինչ ինչ Սեմական յատկութիւններն ու տարրերն, բայց այլը արդար իրաւամբ այդ ամենն բնական կը համարին երկու դրացի ժողովրդոց համար՝ որք դարաւոր առնչութիւններ ունեցած են, և հետևաբար անզօր նախահայուն Սեմականութիւնն ապացուցանելու: Ամենէ հաւանականն է որ այս օրուան Հայն՝ Խալդեաններու (Ասիական ցեղ) և Արմէններու (Արիական ցեղ) ձուլումն է, ունենալով և Սեմական արեան խառնուրդ:

Նախահայոց բուն ցեղն ստուգելու համար կարելի է դիմել Փանկաչափութեան: Արդարև ոմանք կարճագլուխ (Brachycéphale) կը համարին զնախահայս, ինչպէս Արիական ազգերն, այլը երկարագլուխ (Dolicocéphale) կը կարծեն երկրին հին բնիկներն, ինչպէս Սեմական ցեղերն. իսկ ուրիշներ մին թէ միւսն կը զանեն հին զանկերու մէջ, և այս երկուքի խառնուրդ Միչագլուխներ (Mésitocéphale)

le) ալ, որով և անգամ մ'ես կը հաստատուի թէ՛ դեռ ժամանակն եկած չէ այս մասին վճիռ արձակելու: Մենք մի այլ գործի պատրաստութեան առթիւ պէտք ունեցանք զծել Փոքր Ասիոյ ցեղերու մարդարանական բարտէսն, առ այդ շատ մը մարդարան հեղինակաց գործերն թղթատեցինք, սակայն հնար չեղաւ մեզ մեր նպատակին հասնելու: Այս գիտութիւնն որ շատ լոյս կրնայ սփռել մեր խնդրոյն վրայ, դեռ մեր բնագաւառի համար շատ ուսումնասիրուած չէ:

Մեր Հայ անուանակոչութիւնն ոչ ի վիճադրոշմ արձանագրութիւնս տեսնուած է և ոչ ալ վաղեմի պատմագրաց մէջ յիշատակուած է, միայն Վլքացիք զմեզ Հառս կամ Հառս կ'անուանեն: Ըստ Խորենացւոյ՝ մեր ազգութեան հիմնադիր Հայկ՝ նահապետի անուամբ Հայ կը կոչուինք, ուստի և այժմու և օտար պատմիչք շատ

1. Մեր ըստ Խորենացւոյ՝ նախահայր Հայկն հսկայ աղեղնաւոր մ'է նման Յունաց Օրիոնին, և որոյ վասն և Սուրբ Գրոց մէջ մեր նախնիք այդ Օրիոն քաջարին երկնից մէջ ներկայացնող համաստեղութիւնն՝ Հայկ թարգմանած են երկիցս. (Յոր. 1, Ը. 31 և Եսայի ժԳ. 10):

անգամ զմեզ Հայկեան (Haïkan) կ'անուանեն: Ըստ ոմանց Խարդի կամ Հարդի Աստուծոյ անունէն եկած է, և Հարդե, Հայդ, Հայ եղած է: Ըստ Եէնսէնի՝ ինչպէս տեսանք Քեթացւոց Հարիօ անունէն ելած է Հատր կամ Հայր:

Լեզուարանք կը կարծեն թէ՛ Հայկ՝ հայր կամ նախահայր կը նշանակէ, Հնդկա-Եւրոպական Peter բառէն սերած ըստ լեզուարանական մի օրինաց, որով P գիրն Հայերէն Հ-ի կը փոխուի և Ե գիրն Ի-ի, որով Peter եղած է Հայր, Հայր, Հարք (անուն որ տրուած է նախնեաց բնագաւառին) և Հայկ՝ Հայրին փաղաքականն է ինչպէս Հայրիկ:

Շոէօյտէս կ'ըսէ թէ Peter բառն գրեթէ նոյնութեամբ մնացած է պետ բառին մէջ զօրապետ, բաղաբապետ ևն: Արմէններն Խալդիա մտնելով ինքզինքնին այն ժողովրդեան պետն կամ հայրն անուանեցին իբր ազնիւ ցեղ և յորմէ մնացած է Հայ անունն:

Մեր բնագաւառի Հայաստան անուանումն նորագոյն է, և Պարսիկ ազդեցութեան տակ կազմուած Հայ և Սրան (երկիր) պարսկերէն բառով, ինչպէս Քիւր-

տխտան, Լազխտան, Արապխտան, և որ
հաւանականարար 5^{րդ} դարէն սկսած եմբ
գործածել:

Յօտարաց և գուցէ նախարար մեզմէ
փոքր Արմէնիա, Մեծ Արմէնիա անուա-
նակոչութեանց համապատասխան են Մեծ
Հայք և փոքր Հայք կոչումներն:

*
* *

Մեր Ազգ. Պատմագիրքը Ազաթանգեղոսէն
սկսեալ և իրարմէ ընդօրինակելով Աստուա-
ծաշունչի Տունն թորգոմայ և Ասքանագեան
ցեղն իրր հոմանիշ կը համարին մեր ցեղի,
սակայն ապացուցուած է թէ՛ թորգոմայ
Տունն (Togorma) մասնաւոր երկիր մ'է
Հայաստանի հարաւ արեւելեան կողմն (Քի-
փէոթ), հաւանականարար սեպածե արծա-
նագրութեանց Tilgarima ամրոցին կող-
մերն: Աստուածաշունչ գրոց այս մասին մի
քանի խօսքերն երբէք հակառակ չեն թուիր
մեզ, զոր օրինակ Եզեկիէլ «Տունն թորգո-
մայ ի ծագաց հիւսիսոյ» կ'ըսէ (ԼԸ. 6), և
այլուր թորգոմայ տունէն ձիեր ու ջորիներ
ի Տիւրոս բերուիլն կը յիշատակէ (ԻԵ. 14),
զի արդարև թորգոմեանց երկիրն Ասորես-
տանի համար հիւսիս էր, և թէ անդոր պէս.

*

ի մեզ ձիարուծութիւնն և ջորերուծութիւնն
 ծաղկած էր և այսօր իսկ է: Իսկ Ասքանազն
 (Askenas, Ashkanzaï, Ishkouzaï)
 Միննի մօտ Ակիւթական փոքր իշխանու-
 թիւն մ'էր ինչպէս առիթ ունեցանք ըսելու:

Ահաւասիկ այս շփոթութեան պատճա-
 րաւ, մեր առաջին ըրիստոնեայ նախահարք
 թունդ կրօնասէր՝ ուզելով իրենց ազգին
 ծագումն գտնալ ի Սուրբ Գիրս, Դննդոց
 գրքին մէջ առ այդ ունայն պրպտումներէ
 ետք՝ կը տեսնան որ՝ իրենց բնագաւառի
 դրացի երկու փոքր ազգերու Ասքանազեանց
 և Թորգոմեանց ծագումն դրուած է (Դնն.
 Ժ. 3 և Ա. Մնաց. Ա. 6). « և որդիք Գա-
 մերայ՝ Ասքանազ և Բիրար և Թորգոմա »,
 ուստի և կը համարին թէ՛ հայերն այս եր-
 կու դրացի ցեղերէն տարբեր ծնունդ չեն
 կրնար ունենալ, ուրեմն և Հայկն Թորգո-
 մայ գաւազն կը համարին ¹, որով Ասքա-

1. Նոյի Յարեթ որդւոյ գաւազն:

2. Բիրաթ անուամբ ժողովուրդ մը կայ Աւ-
 րալ լեռանց մէջ, որ ցոյց տայ թէ՛ Ակիւթաց-
 ւոց վաղեմի երկիրն այն կողմն էր. ուսկից եկած
 են Ասքանազեանք, Բիրաթեանք և գուցէ Թոր-
 գոմեանք:

3. Եթէ Հայկն Աստուածաշունչ գրոց Գամերայ
 գաւազ Յարեթի որդին համարիմք, սա Նոյի

նազ կ'ըլլայ Հայկայ հօրեղբայրն, ուստի
և Հայկայ սերունդն կը կոչեն թորգոմեան
և ազգակից Ասրանազեանց: Միւս կողմանէ
իրենց այս ենթագրութեան հաստատութիւն
կը ցուցնեն Երեմիայի (ԾԱ. 27) «Պատուէր
տուր յինէն Արարատեան թագաւորու-
թեանց, և Ասրանազեան գնդին» խօսքն,
յորում կը տեսնեն Մարգարէին բերնօր
Աստուծոյ հրամանն ուղղեալ Արարատեանց
(իմա թորգոմեան տան՝ ըստ մեր նախ-
նեաց) և Ասրանազեանց, այսինքն Գամբրի
երկու զաւակաց սերնդոց՝ ի կործանումն
Բաբելոնի:

Ինչո՞ք է բանասիրաց թէ՛ այս հաստուածն
Երրայերէն բնագրին մէջ սապէս է՝. «....
հրաւիրեցէք ի վերայ դորա զազգս, կոչե-
ցէք ի վերայ դորա զթագաւորութիւնս Ա-
րարատայ, Մինւոյ և Ասրանազայ.....»:

Թոռնորդին կ'ըլլայ, մինչդեռ ըստ Խորենաց-
ւոյ Գամբրի թերաս որդւոյն զաւակն է թորգոմ.
որով և Հայկ Նոյի թոռան թոռն կ'ըլլայ: Այս
թերասն յիշատակուած չէ Սուրբ Գրոց մէջ:
Այս խնդիր մեր նիւթէն դուրս է:

1. Տես ի ծանօթութեան Աստուածաշունչի,
հրատարակեալ Ամերիկեան Սուրբ Գրոց ընկե-
րութեան կողմանէ, Կ. Պօլիս, 1895, Տպ. Պաղ-
տատեան:

յորում կը տեսնուի թէ՛ մարգարէն կոչ
կ'ընէ ո՛չ միայն Արարատեանց և Ասը-
նազեանց՝ այլ և Մինւոյ երկրին որ Ա-
րարատեանց դրացի մի այլ Խալդեան իշ-
խանութիւն էր: Ասըանազեանք անշուշտ
դրացի են միւս երկու իշխանութեանց
գուցէ և դաշնակից այն ատեն, և հաւա-
նականարար մարգարէն տեղեակ այդ կա-
պակցութեան՝ դաշնակից իշխանութեանց
կոչ կ'ընէ յանուն Եհովայի:

Կար և մի այլ Ասըանազեան ազգ (A-
scanien) որ Փոիւզական ցեղ մ'է ի Բիւ-
թանիա, որոց Նախահայրն Ասըանազ եր-
գուած է Հոմերէ: Այս Ասըանազեաններու
անուամբ կայ գաւառ, գետ, լիճ, նաւա-
հանգիստ և կղզեխումբ: Այս ցեղէն սե-
րած է Փոիւզական իշխանական տունն:
Գուցէ Արմէններն Փոիւզական Ասըանազ
ազնուական ցեղէ սերած ըլլալու աւան-
դութիւնն ունէին իրենց մէջ, ու Աստուա-
ծաշունչ գրոց Ասըանազներն զանոնք կար-
ծեցին, բայց ինչպէս զխտել տուինք,
Սուրբ Գրոց Երեմիայի Ասըանազներն
Սկիւթական ցեղ մ'էին և տարբեր Փոիւ-
զական Ասըանազներէն, գուցէ Ծննդոց

Գրոց մէջ յիշատակեալ Ասքանազն այս վերջնոց կը վերաբերի¹ :

*
* *

Ի մի բան մեր բնագաւառի նախնի բընակիչք Խալդեանք կամ Ալորոտեանք կ'անուանուէին, որ հաւանականաբար Ասիական անուանեալ Փոքր Ասիոյ ցեղին կը վերաբերէին : Այժմէն անուանեալ Փոխզացւոց ցեղակից Արիականներն Մակեդոնիայէն Փոքր Ասիա անցան, ժամանակ մը Փոխզիա՝ ապա ի Փոքր Հայս (ընդ մէջ կապաղովկիոյ և Պոնտոսի) մնացին, Գամրաց ու Քեթացւոց հետ փոքր ինչ խառնուեցան, ու ապա Մալաթիոյ կողմերն իջան և Մոփաց երկրին ճամբով 7^{րդ} դա-

1. Գիտունք ոմանք այս անտեղի շփոթութենէն զերծ մնալու համար Բիւթանական Ասքանազներն Ascanien կ'անուանեն, իսկ Սկիւթականներն Askenas :

Եթէ անուանց պատահական նմանութիւնն միևնոյն ծնունդն ընդունիլ հարկադրէր զմեզ՝ պարտ էինք Գերմանիոյ հիւսիսակողման մի գաւառ ևս Ասքանազեանց ցեղակից ընդունիլ, զինոյն անունն կը կրէ, և երբեմն մասնաւոր իշխանութիւն մ'ալ ունեցած է այդ անուամբ :

րուն Մեծ Հայք մտան, տեղացիներն մասամբ դէպ հիւսիս հալածեցին, ու անոնց մնացելոց հետ խառնուելով յառաջ եկաւ Արմէն կամ Հայ ազգն:

Հայաստանի շրջակայ բնակչութիւնը հետզհետէ հայացան ու Հայ ցեղին հետ խառնուեցան. արդարև Հայաստանի հիւսիսակողման Սկիւթացիք ու համացեղ Ադուանք, Արեւելեան նահանգներու (Փայտակարանի, Սիւնիքի), և Պարսկահայոց Մար ու Պարսիկ ազգաբնակչութիւններն, հարաւ արևմտեան (Աղձնեաց), Ասորեստանեայք և արևմտեան գաւառաց (Բարձր - Հայք, Չորրորդ - Հայք, Փորքր - Հայք) Յոյներն՝ հետզհետէ Հայոց հետ խառնուեցան ու անհետացան: Նոյնն տեղի ունեցաւ և Արտաշատի, Երուանդաշատի, Վանի և Նախիջևանի Հրէական կարևոր գաղութներու համար: Միայն հարաւի Կորդուիք մասամբ միայն հայացան (Չազա), այլք պահեցին իրենց ազգութիւնն (այժմու Բիւրտերն):

3. Մեր բնագաւառի վաղեմի լեզուն. — Նախահայք անշուշտ կը խօսէին այն լեզուով որով գրուած են իրենց վիմադրոշմ արձանագրութիւնը, արդ այդ սեպածեւ

գրութիւնը սկսուած են կարդացուիլ, սակայն լեզուի մասին գիտունը կարծեօք կը տարրերին: Հինքս, Մօրթման աշխատեցան հայերէնով բացատրել, զայդ կը պնդէ զեռ Հիսարլեան. Հ. Սանտալճեան բառերու մեծ մասն միայն Հայերէն կը կարծէ, կիւար անձանօթ լեզու մը կը համարի, Լընորման և Սէյս վրացերէնի մերձաւոր կը կարծեն, և սովաւ ոյթ տուած կ'ըլլան Հերոդոտի վկայութեան՝ որ Ալորոտեաններն Արմէններէն դէպ հիւսիս հալածեալ կը համարի: Միարան (Գալուստ Տէր Մկրտիչեան) Ուտերէնի շատ մօտ կ'ենթադրէ և սովաւ Հերոդոտի հետևողաց դասէն կրնայ համարուիլ: Ըստ ոմանց այս արձանագրութեանց մէջ խոր կամ խոտրառէն զատ հայ բառ չտեսնուիր:

Մ. Մէյէ կը կարծէ թէ Հայ (Արմէն) լեզուն Քս.է 6-7 դար առաջ տեղական մի այլ լեզուէ շատ փոխառութիւններ ըրաւ, որ անշուշտ խալդեան բարբառն էր:

Հայերէնն ալ Կովկասեան լեզուաց (վրացերէնի) նման սեռի հետք չունի, և սա վաղեմի լեզուի (խալդեանի) ազդեցութիւնն է (Մէյէ, Մառ): Լեզուարանք և գլխաւորաբար Մառ՝ Սեմական լեզուաց և խալ-

դեան ու Վրական բարբառներու միջև կարևոր առնչութիւններ կը հաստատեն: Ռմանք կարծեցին իսկ թէ Խալդեանն Սեմական լեզու մ'է, յորմէ սերած է վրացերէնն, և որ կը բացատրուի Ալորոտեանց դէպ հիւսիս հալածուելովն. սակայն քանի որ Խալդեանց Ասիական ցեղին վերաբերիլն՝ այժմ աւելի ընդունուած է, գուցէ այդ առնչութիւնն Սեմականաց հետ շարունակական շփման արդիւնքն է:

Տըլակարդ և Ֆ. Միւլլէր այժմու Հայ լեզուն Իրանականի մի ճիւղն կը համարէին, սակայն Հիւրշման և այլ լեզուաբանք կը ցուցնեն թէ՛ Իրանական ազդեցութիւնն նորագոյն ժամանակաց գործ է. իսկ բուն հայ լեզուն Արիական ընտանեաց աւելի եւրոպական ճիւղին մօտ է, որպէս և կը բացատրուի Արմէն ցեղի զալուստն և բնագաւառն նկատի առնելով:

Վերջապէս կան որ հայ լեզուն Գուրանական ընտանեաց մէջ կը դասեն, սակայն այդ հաւանական չէ և Գուրանական ազդեցութիւնն վերջին տասն դարերու գործն է:

Հայ լեզուի Արիականութեան զլխաւոր ասպացոյցներն են թուականաց նմանու-

թիւնն, քերականական ձևերու նոյնու-
թիւնն: Մ. Ս. Ն. Դ. դիմորոշք մեծ դեր
կը խաղան հայերէն դերանուանց և բայից
մէջ որպէս ի հնդեւրոպական լեզուա: Ա-
նուններու սեռականի, տրականի, և գոր-
ծիականի նշաններն ի. մ. լ. վ. բ. նոյն
են Լատիներէնի հետ:

Բայերու խոնարհումն մեծապէս կը նը-
մանի Յունականին: Հայերէնի ապառնիի
մէջ ց գրին դերն կը տեսնուի և Սանս-
կրիզի մէջ:

Ի մի բան Նախահայոց կամ Խալ-
դեանց լեզուն Ասիական ընտանեաց կը
վերաբերէր, և զոր Ալորոտեանք դէպ հիւ-
սիս տանելով՝ կովկասեան լեզուաց և զըլ-
խաւորապէս վրացերէնի ծնունդ տուաւ:
Արմէնք Արեաց եւրոպական ճիւղին վե-
րաբերելով՝ իրենց լեզուն աւելի Լատի-
ներէնի և յունարէնի մօտ էր քան Արեաց
Ասիական ճիւղերուն (Սանսկրիզի և Իրա-
ներէնի):

Խալդեան և Արմէնեան լեզուաց խառ-
նուրդն է հայերէնն, ուր Արիական տարրն
աւելի զօրաւոր է, և վերջապէս յընթացս
ժամանակին Իրանական և ապա Գուրա-
նական ազդեցութիւնը կրած է:

Գ Լ ՈՒՒ Բ.

Ուրուագիծ պատմութեան Հայոց մինչ ց'Ար-
շակունի հարստութեան հաստատութիւնն.

1. Նախապատմական ժամանակ. — Մեր
պատմահայրն՝ Խորենացին՝ Քրիստոսէ 23
դարեր առաջունէ կը սկսի Հայոց պատ-
մութիւնն, և որ հաւանականաբար Հայոցս
Ասորեստանեայց հետ միենոյն ժամանակ
պատմական կեանք մը սկսել տալու նը-
պատակաւ է : Ըստ այժմու գիտական
սկզբանց՝ եթէ ի նկատի առնեմք միայն
վիմագիր արձանագրութիւնը և մօտաւոր
ժամանակաց պատմիչներու վկայութիւնը՝
մեր բնագաւառի մասին ամենէն հին յիշա-
տակութիւնն 14^{րդ} դարէն առաջ չ'ան-
ցնիր¹ : Նոյն իսկ եթէ 16^{րդ} դարու Թուղմէս
Գ. Եզրպտացի աշխարհակալի ի շարս իր
նուաճած երկրաց յիշատակած Բմիկեկ ա-

1. Նինոսի և Շամիրամի 19րդ դարուն Հա-
յաստանի տիրապետութիւնն՝ այդ անձնաւորու-
թեանց գոյութեան նման առասպելային է :

նուանեալն իրր Արմէնիա ընդունիմք՝ Բրազդի հետևողութեամբ, այդ ժամանակուան Արմէնիան փոքր Ասիոյ հարաւակողմն ուրոնելու է, գուցէ Մալաթիոյ շրջակայներն և ոչ թէ ի Մեծ Հայս, ուր խալդեանք բնակէին այն ատեն:

Եզրպտացիք դար մը միայն (16^{րդ}—15^{րդ}) իրենց իշխանութիւնն կրցան մինչ Հիւսիսային Սուրիա և Մալաթիա տարածել, և 15^{րդ} դարուն (1440 ի ատեններն) քաշուեցան: Ասորեստանեայք սկսան տակաւ զօրանալ և իրենց իշխանութեան սահմաններն ընդլայնել, ի ձեռն Սաղմանասար Ա. ի (1300—1275) և Թագղաթ—Փալասար Ա. ի (1275—1265) մինչ Նաիրի և Տիրիսի ակունքն, Կոմմագինէ, և Մոսոր (Կապպադոկիա):

Շուրջ 1200ին ատեններն սակայն արդէն այս երկիրներն իրենց լուծն թօթափած ու ազատած էին:

Թագղաթ—Փալասար Բ. (1130—1090) Ասորեստանեայց թագաւորն զէպ ի հիւսիս երեք արշաւաններ կ'ընէ, առաջինով Քուրխիյէն (հիւսիսային Միջագետք և Կորդուաց աշխարհն) կը հպատակեցնէ, քաղաքներն կը կործանէ, աստուածներն կը

գերէ ու երկրի հարստութիւնն կը կողոպտէ. երկրորդ արշաւանքով Նաիրիի վրայ կը քալէ ուր իրեն դէմ կ'ելնեն 23 թագաւորներ... որոց օգնութեան կը փութան և այլք, որով ընդդիմադրաց թիւն 60ի կը հասնի. և այսպէս քանիցս չափուելով կը յաջողի զանոնք հպատակեցնել մեծ անգթութիւններ ի գործ դնելով, ու իշխանաց զաւակներն սպատանդ առնելով կը հեռանայ. ապա 1200 ձիու և 2000 եզի տուրքով ազատ կը թողու զանոնք: Երրորդ արշաւանքով Մոսորներն և Կոմագինէցիներն կը հպատակեցնէ: Թագղաթ֊փալասար բազմաթիւ յիշատակարաններով արձանագրել կու տայ իր արշաւներն: Մեր բնագաւառի մէջ երկուք են իր յիշատակարաններն, մին ի Կոճանլու¹ և միւսն Սուրնատայ այրին մէջ²:

1. Մանագկերտէն 3 ժամ հեռի կը գտնուի:

2. Վերին Տիգրիսի ձախակողման մի օժանդակ գետն է, որ այժմ՝ Աեպկեկ-սու կամ Պիրքեղեկ-սու կ'անուանուի. այս գետն իբր 6 ժամ ձանապարհաչափ երթալէ ետք՝ ապառաժի մը տակն կը մտնայ և կէս հազարամեղր հեռուէն դուրս կ'ելնէ, այդ ելից տեղին այր մը կայ՝ յորում 5 արձանագրութիւններ կան, որոց մին թագղաթ֊փալասարինն է:

Ասուր-Նազիր-Աբալ Բ.ի օրով (1060) Նաիրեցիք այլ հպատակաց նման իրենց լուծը կը թօթափեն:

Թագազաթատար կամ Թուկուլթինինիք Բ. (889-885) Նաիրիի վրայ կ'երթայ և զայն կը հպատակեցնէ¹, սակայն ապա վերստին կ'ապստամբին:

Ասուր-Նազիր-Աբալ (885-860) իր մայրաքաղաքն զէսլ ի հիւսիս, ի Քալար կը տեղափոխէ, և կը սկսի զէսլ հիւսիս և հիւսիսային արևելք արշաւներ ընել: 884ին իր ձեռնարկած արշաւին առթիւ Նաիրեցիք նուէրներով զայն ետ կը դարձնեն, սակայն ապա կ'ապստամբին, ուստի և Ասուր-Նազիր-Աբալ անոնց վրայ կ'երթայ 880ին և 879ին և մեծ անգըթութիւններ ի գործ զնելով կը հնազանդեցնէ զանոնք: Սա առաջինն է Ասորեստանեայց վեհապետներէն որ Աւրարտիոյ սահմաններն հասաւ, գրաւեց այն կիրճերն որք կը տանին զէսլի Արձանիասի (Արձանի) աւազանն, Քիսառի (Սասուն), Կիլզան (Խիզոն?): Աւրարտիա հպատակութիւն խոստացաւ, որոյ վրայ կենդանեաց,

1. Աուրնատայ այրին մէջ ունի մի արձանագրութիւն:

գինւոյ և սղիինձի տուրք դրաւ: Ներկայացուցիչ մը կարգեց ի Քիսառի (Սասուն) և իրր կառավարութեան կեդրոնական քաղաք սահմանեց Տամտամագունն (հաւանականաբար Խարբերդի և Տիարպէքիբի միջև): Սա ևս Սուբնատայ այրին մէջ մի արձանագրութիւն ունի: Ասուր-Նագիր-Արալի իշխանութեան առաջին տարիներն Ուրարտիոյ վրայ կ'իշխէր Սարիտարիս¹ մը՝ որոյ յաջորդին Արամէի հետ չափուցաւ ապա:

2. Խարդեան Հարստուրիւն. — Այս ատեններն (ի մէջ կոյս ԳՐՂ դարուն) մեր բնագաւառի նախկին իշխանութիւնը ի տես Ասորեստանեայց օր քան զօր զօրանալուն՝ և նախատեսելով իրենց ընդհանուրին ըստ պատնացող վտանգն, դաշնակցական միութիւն մը կը կազմեն, իրենց գլուխ ունենալով Ուրարտուի թագաւոր Արամէ² (Ա-

1. Բելք և Վեհման Արամէէ առաջ կ'ընդունին այս Սարիտարիսն՝ զաւակ Վութիպրինի մը: Լինք այս երկու անձնաւորութեանց (Վութիպրին, Սարիտարիս) գոյութիւնն չընդունիր:

2. Գիտութեան ներկայ վիճակին մէջ մեզ կարելի չէ Ուրարտիոյ արքայից իշխանութեան սկիզբն և վախճանն որոշել, սակայն քանի որ

րամ) որ և Նաիրիի իշխան կ'անուանէր : Աս ատեններն Սւրարտիան յաջողած էր իշխելու Նաիրիի արեւմտեան կէսին, Բիանայի, Արածանիի աւազանին (Տուրուբերան) և Մալաթիոյ, Արամէի¹ կեդրոնական իշխանութեան մայրաքաղաքն էր Արգասբան² :

իրենց ժամանակակից Ասորեստանեայց թագաւորներու իշխանութեան ժամանակն ցոյց կու տամք՝ դիւրին է մերայնոց ժամանակն մակարեբել :

1. Այս Արամէն խորենացւոյն Արամն ըլլալու է, ժամանակագրական տարբեր կարգաւ, որոյ հայրենասիրութիւնն կը վկայէ մեր պատմահայրն : Սա ըստ խորենացւոյ ժամանակակից էր Նինոսի՝ որ անոր մարգարտէ վարսակալ կրելու իշխանութիւնն տուաւ : Գիտնեսիոս Սիկիդացին Նինոսի ժամանակակից Բարզանէս անուն շայոց թագաւոր մը կը յիշատակէ՝ որոյ յաղթած է Նինոս, սակայն ապա զայն իր իշխանութեան մէջ հաստատած : Գիտեմք արդէն թէ՛ Նինոս պատմական անձ չէ, այլ հաւանականաբար Ասորեստանի Նինիբ Ատուածն : Շամիրամ որ ըստ խորենացւոյ յաղթած ու պատերազմին մէջ սպաննած է Արամի զաւակն Արայն՝ նոյնպէս պատմական գոյութիւն չունի, Քուշիաններու մայր Ատուածուհին էր՝ նման մեր Անահայ : Ուստի և նկատի առնելու չեմք : Արամ ըստ Արամական լեզուի Բարձր ըսել է :

2. Մասբերօ կը կարծէ թէ՛ այդ քաղաքն ապագայ աշխարհագրերու Արժիկն (Արժկէն) է՝

Ասորեստանեայք հաշտ աչքով չ'էին կրնար նայիլ այս միութեան վրայ, ուստի և Ասուր-Նազիր-Աբալ իր իշխանութեան 18^{րդ} տարին Աբամէի վրայ գնաց, Կուպպուն այրեց, Տամտամագունի կողմն իջաւ, հակառակ իր անգթութիւններուն չկրցաւ գրաւել Ամիդն, և աւելի առաջ երթալ չյանդգնելով, այն կողմերէն 6000 անձեր գերի վարեց և Նինուէի մօտերն իրր գաղութ հաստատեց: Իր մեկնելէն ետք կրկին ապստամբեցան այդ երկիրներն՝ անշուշտ Աբամէի դրդամամբ: Ասուր-Նազիր-Աբալ ունի և Սուրնատի այրին մէջ մի արձանագրութիւն:

Սաղմանասար իր թագաւորութեան առաջին տարին (860) արշաւեց Նաիրիի երկիրն և խուրուշկիա գաւառն ասպատակեց ու նոյն անուն քաղաքն և այլ բազմաթիւ քաղաքներ այրեց. Կակիա թագաւորիկն խոյս տուաւ: Սաղմանասար Աբամէի Սուգունիա քաղաքին վրայ կ'երթայ կ'առնէ: Այս նուաճումն ժամանակաւոր ազդեցութիւն կ'ունենայ՝ ու կրկին

Մանագկերտի մօտ: Իսկ ըստ այլոց Կարնոյ հարաւ արևելեան Արծև քաղաքն:

Նաիրեցիք Արամէի դրոմամբ կ'ապստամբին:

Սաղմանասար երկու տարի վերջ (857) Արամէի իշխանութիւնն ի սպառ բանալու մտօք, մեծ բանակաւ դէպ Հիւսիս կ'ելնէ, Նաիրին կը նուաճէ, Արածանին կ'անցնի, Սուխմէի գաւառն կը մտնէ, Արգասքուն վրայ կ'երթայ, ու սաշարմամբ կ'առնէ կը կործանէ. սակայն Արամէ Ատտարի լեռներն ապաստանած էր: Սաղմանասար իրիտիա լեռան վրայ (Բինկէօլ տաղ?) իր յաղթութիւնն արձանագրել կու տայ, ու Արամալիի (Արմալի?) վրայ կ'երթայ կ'առնէ, կը քանդէ: Զանգիում երկիրն անցնելով վանայ Ծոփն կ'երթայ, արձանագրութիւն մը կը թողու. Գեղզանի իշխանէն նուէր կ'ընդունի և Նաիրիի՝ Խուրուշկիա գաւառակի Կակիա իշխանին վրայ կ'երթայ, անոր Շիլա ամրոցն կը գրաւէ և 3000 մարդ կը գերէ ու իր սպառկերն Տիգրիսի ափանց ապառաժներու վրայ քանդակել կու տայ¹:

1. Ըստ նորագոյն գիւտերու երեք են Տիգրիսի ափանց մօտ Սաղմանասարի թողած արձանագրութիւններն, որոց երկուքով կը պարծենայ թէ տիրած է Նաիրիի ծովէն (Վանայ լիճ) մինչ-

Յաջորդ տարին Կապուտան ծովու Հարաւակողմն կ'արշաւէ, ժողովուրդն նաւերով ծովուն բացերն կը փախչին . Ասորեստանեայն անոնց կը հետևի ու ծովն արինով կը ներկէ: Այս ամէն յաջողութիւններն ժամանակաւոր ազդեցութիւն կ'ունենան, Արամէ կրկին իր երկիրներն ձեռք կ'անցնէ, և վերջապէս 12 տարիներ վերջ Սաղմանասար (845) կրկին Նաիրիի վրայ կու գայ, Սուրնասի այրին մէջ արձանագրութիւն մը կը թողու, Ուրարտիոյ սահմաններն կը մտնէ և Գախանիի (Կարնոյ հարաւակողմն) իշխանն անոր կը հպատակի, և առանց Արամէի ետեւն իյնալ խորհելու կը դառնայ:

Արամէի կը յաջորդէ Լուդիպրինի մը: Ո՞վ էր Լուդիպրին, Ասորեստանեայց կողմանէ Ուրարտիոյ վրայ դրուած տեղացի

չև Մեծ ծովն արևմտից (Միջերկրական), թէ գրուած է Քեթացուց ողջոյն աշխարհն, Սուհմիէի, Գախանիի, Ուրարտիոյ, Գելզանի, իսկ միւսով կը յաւելու թէ՛ տիրած է Արամէի Արգասքուն քաղաքին, Խուրուչկիայի, Միլիտինէի և իր իշխանութիւնն տարածած է մինչև Ադի գետն (Ալիս?): Սաղմանասար երեք արշաւներ ըրած է ի հիւսիս, իր թագաւորութեան Ա. Գ. և Ժ. ն տարիներն, իր արձանագրութիւններն այս վերջին արշաւանաց ժամանակէն են:

կառավարիչ մը, թէ հարկատու իշխան մը, թէ Արամէի զաւակն կամ անոր ցեղէն յաջորդ մը և կամ սոսկ անհատ մը որ Ազգ. իշխանութեան զլուխ կ'անցնի:

Լուդիպըրինի գործոց մասին բան մը չգիտեմք, իր զաւակն Սարիդուրիս Ա¹, Ռւրարտիոյ նշանաւոր թագաւորներէն կ'ըլլայ:

Սաղմանասար Գ. քանիցս չափուեցաւ Սարիդուրիսի հետ, ՏՅՅին իր Տիանասուր զօրավարն Սարիդուրիսի վրայ զրկեց, որ նախ յաղթեց, սակայն ապա յետս մղուեցաւ: ՏՅՐին Մաննայի վրայ կ'երթայ, Ռւտաքի թագաւորը կը փախչի: ՏՅԳին Տիանասուր մեծ բանակաւ վերստին եկաւ, Խուրուշկիա, Մաննա, Պարսուա ասպատակեց և Մուսասիրի Զարաօիս քաղաքն և 46 այլ քաղաքներ կործանեց, Ռւրարտիոյ 50 քաղաքներն այրեց, սակայն քիչ վերջ Սարիդուրիս վերստին ապստամբեցաւ:

Սարիդուրիս Ա, ՏՅԸին իր աթոռն Տուսպաս (Տոսպ = Վան) կը փոխադրէ, ամ-

1. Եթէ Արամէէ առաջ մի այլ Սարիդուրիս ընդունիմք, սա կ'ըլլայ Սարիդուրիս Բ.

րութեանն համար, ու զայն անառիկ վիճակի կը վերածէ¹, ինքզինքն արքայից արքայ, Բիսանայի բագաւոր և Նաիրիի իշխոսն կը հռչակէ: Նինուէէն գրիչներ բերել տալով՝ Ասորեստանեայց վեհապետներու նման, ու անոնց պարծենկոտ ունովն իր գործերն արձանագրել կու տայ ապառաժից վրայ, անոնց սեպածև գրերով ու լեզուաւ²: Սարիգուրիսի յաջորդներն այլևս ինքզինքնին Բիսանայի թագաւոր, Տուսպասի մայրաքաղաքին տէր կը հռչակեն. սակայն Ասորեստանեայք միշտ Աւրարտուի թագաւոր կը կոչեն զանոնք:

Սարիգուրիսի յաջորդ Իշրուինիս Ա. ի օրով Ասորեստանեայց Շամսի-Ռաման Գարբայն (825-812) երկու կ'արշաւէ Նաիրիի վրայ, առաջինն անձամբ, երկրորդն ի ձեռն իր սպարապետին՝ որ 820 ին 200 քաղաքներ կործանելով զայն կը հպատակեցնէ, ու վրան ձիու տուրք կը դնէ. երրորդն անձամբ, յորում Պար-

1. Ասորեստանեայք երբէք չեն կրցած Տուսպա մտնել:

2. Արձանագրութիւններէն երկու հատ ծանօթ են մեզ:

սուա, Խուպուսկիա, Մաննա, Գիլիգրուն-
տա երկիրները կ'ասպատակէ, սակայն
Բիանան յարգանք կը ներշնչէ և Աս-
րեստանեայն անդ չերթար:

Շամսի Ռաման Գ.ի որդին Ռամանի
ոասի Գ. (812 - 783) Մաննայի վրայ
կ'երթայ, և վերջապէս կը հպատակեցնէ
զայն 811ին. իր յաղթութեանց արձա-
նագրութիւններն կան Վանայ ապառաժից
վրայ: Ռամանի ոասի կը ստիպուի 808ին
և 807ին կրկին Մաննայի վրայ երթալ,
սակայն կ'երևայ թէ՛ այս ամեն անգոր-
են, զի Ուրարտիոյ թագաւորներն իրենց
իշխանութիւնն կ'ընդլայնէին դէպ ի հիւսի-
սային արևելք:

Իշրուինիս կը սկսի երկրին լեզուա-
գրել տալ իր գործոց արձանագրութիւն-
ներն, միշտ գործածելով Ասորեստանեայց
սեպածե գրերն, իւր մի արձանագրութեան
մէջ 46 Աստուածութիւնք յիշատակեալ
են, զուցէ և ինքն ըրած է անոնց կարգա-
ւորութիւնն:

Մենուաշ (Մանաւազ?) Իշրուինիսի
զաւակն իր հօր ծերութեան գահակից և
սպա իրեն յաջորդ կ'իշխէ: Իր հօր գա-
հակցութեան ժամանակամիջոցին իր իշ-

խանութիւնն տարածեց Մուսասիրի, Գուրուխաի (Կորդիբ) Կապուտան և Գեղամայ ծովերու արևմտեան երկրաց վրայ: Սորա թագաւորութեան առաջին տարիներն մայրն թարիւրիաս իրրև խնամակալ կ'աջակցի իր զաւկին, ու այդ միջոցին շինել կուտայ Տոսպայ նշանաւոր ջրմուղներն՝ զորս Շամիրամայ կը վերագրեն: Այս վեհապետի օրերէն մնացած են Արտամիտի, Բերկրիի, Արծուարերդի, Մանազկերտի, և Խօթագարի ջրմուղները: Մենուաշ իշխանութեան գլուխ անցնելուն՝ կ'ընդլայնէ իր տէրութեան սահմաններն Արարսէն Տաւրոս, կը տիրէ Ուրմիոյ լճին շրջակայ երկրաց, Կորդուաց աշխարհին, Վերին Չապի, Խուպուսքինայի (ընդ մէջ Նինուէի և Ուրմիոյ), Արածանիի ամբողջ աւազանին, Մալաթիոյ: Իր իշխանութեան սահմաններն արևելքէն Արմաւիրն կ'անցնէին, իսկ հիւսիս արևմուտքէն Կարինն: Մինուաշի օրով Ուրարտեան իշխանութիւնն Ասորեստանեայցիներն կը հաւասարէր և բազմամարդութեամբ զայն կ'անցնէր. (Մասրէրօ): Ասորեստանեայց դէմ ամբութեանց շղթայով մը պաշտպանուած էր: Մենուաշ Ասորեստանեայց արուեստներն ու քաղա-

քակրթութիւնն կ'որդեգրէ . Ուրարտեան
 լեզուով իր գործերն արձանագրել կու տայ,
 ամենուրեք մեհեաններ և պալատներ կը
 շինէ, և Ռամաննիրարի Գ.ի (812-783)
 հետ քանիցս յաջողապէս կը չափուի,
 կ'աշխարհակալէ դէպ ի հիւսիսային արեւ-
 ելք և ի մէջ այլոց Էթիաուսի (Etiaous)
 երկրին (Գարեղեաց գաւառ Արարատայ)
 Լուսուհիս (այժմ կաղզուան աւան ըստ
 Բասամաջեանի) քաղաքն կը գրաւէ ու Մի-
 նուահիշինի (Մինուաշակերտ = Մանագ-
 կերտ?) քաղաքն կը շինէ : Մաննան կը
 հպատակեցնէ, ու անդ գաղութներ կը հաս-
 տատէ և քաղաքներ ու պալատներ կը շի-
 նէ : Քեթացւոց դէմ պատերազմելով յետս
 կը մղէ զանոնք և յԱրևմուտս յաջող ար-
 շաւաններ կ'ընէ, Մոսոքներն կը հպատա-
 կեցնէ : Մենուաշ Խալդեան այլ թագաւոր-
 ներէ շատ աւելի արձանագրութիւններ
 թողուցած է մեզ :

Մալաթիոյ կողմերն իր թողած մի ար-
 ձանագրութեան մէջ Արմէն ցեղն կը յի-
 շատակէ, ինչպէս ըսինք : Մենուաշի մահն
 784ի ատեններն տեղի ունեցած ըլլալու
 է :

Զաւակն Արգիստիս Ա. (Արմենակ? =

Արագած) աւելի մեծ աշխարհակալ մը կ'ըլլայ, իր իշխանութեան 14 առաջին տարիներուն 14 պատերազմներ կը մղէ, Արարսի հիւսիսային կողման լեռնականներն կը նուաճէ, Էթիոպիան և Ուրմին¹ (Ourmi) կը հնազանդեցնէ, կը նուաճէ փոքր Ասիոյ և Ասորիքի մէկ մասն, Ասորեստանեայց հպատակ Քեթացիներն իրեն կը հպատակեցնէ, Մալաթիոյ կը տիրէ, և այդ կողմերէն շատ գերիներ կը բերէ ի Բիանա: 780ին և 779ին Ասորեստանեայց վրայ յաղթութիւններ կը տանի, և նոյն իսկ Ասորեստանի սահմանն կ'անցնի փառսուան և Խուպուշքիան իր երկրին կը միացնէ: Սաղմանասար Գ. (783-773) դժուարաւ անոր կը ղիմադրէ. Արգիստիս 778ին Ասորեստանեայց վրայ մեծ յաղթութիւն մը կը տանի ի Սուսիտաս, 776ին կրկին կը յաղթէ Ասորեստանեայց, 774ին Նամուրի մէջ կրկին զանոնք յետս կը մղէ: Տարիունիսի (Տարոն?), Տուարացոց (Տուարածատափ?) և Գուրքոնի զաւառաց խլրտումներն կը զսպէ և անոնցմէ առած գերիներու և աւարի մէկ վեցե-

1. Զոր շիոթեկու շէ Արմիոյ հետ:

ըորդն Խալդիի Աստուծոյն կը նուիրէ: Ման-
նացիներու (771) և Էթիոպացիներու սպա-
րտամարութիւններն կը զսպէ, և Իսքիկու-
լասի (այժմ Աղեքսանդրօքօլ) գաւառն ու
շրջակայներն կ'աւերէ ու մինչ Կովկաս
կ'երթայ:

Արգիստիս Արմաւիրն (Արամալի) նորո-
գելով զայն Արգիշտինիլի (Արագածոտն?)
կամ Խալդինիլի (Խալդիարնակ?) անուա-
նեց և Արագած լերան իր անունն տուաւ¹.
Իր գործերն արձանագրել տուած է գլխա-
ւորապէս Վանայ սպառաժներուն վրայ:
Սարիղուրիս իր Սուրիացի դաշնակից իշ-
խանաց աջակցութեամբ Արրատի կողմերն
ընդդէմ Ասորեստանեայց ճակատեցաւ ու
յաղթուեցաւ (743), և պատերազմի խառ-
նակութեան մէջ հազիւ կրցաւ մատակ
ծիւ մը վրայ հեծնելով փախչիլ²: Այս ճա-
կատամարտին մէջ ինք և իրեններն 73,000
մարդ կորսնցուցին մեռեալ կամ գերի:
Թագղաթ—Փաղասար՝ Սարիղուրիսի կա-
րասին (կառք, զէնք ևն) տեղւոյն վրայ

1. «Եւ զլեռն անուանէ յանկագոյն յիւր ա-
նունն Արագած» (Խոր.):

2. Մատակ ձիւ վրայ նստելն անարգական
էր, մանաւանդ իշխանի մը համար:

այրեց, միայն անկողինն պահեց ու զայն
 իսթար Աստուածուհւոյն նուիրեց: Սուրիա-
 ցի իշխանը հաւատարիմ մնացին Սարի-
 դուրիսի, որ վրէժ լուծելու կը պատրաս-
 տուէր, նոյն իսկ Ակուչիի թագաւորիկն՝
 Մաթիլու՝ երեք տարիներ դիմադրեց Ա-
 սորեստանեայց ու պաշարուած մնաց իր
 Արբատ մայրաքաղաքին մէջ՝ սպասելով
 Սարիդուրիսի օգնութեան, սակայն ապա
 ստիպուեցաւ անձնատուր ըլլալ ու հաշ-
 տուիլ (740): Սարիդուրիսի բոլոր դաշ-
 նակիցներն անոր անգործութիւնն տեսնե-
 լով՝ վստահութիւննին կորսնցուցին ու հե-
 ոացան: Ասորեստանեայն նախ Նաիրիի
 մի մասն գրաւեց (739) ու անդ ամբու-
 թիւն մը շինելէ ետք առաւ Նազի գա-
 ւառն (736), յաջորդ տարին Տուսպան
 (Վանն) պաշարեց, սակայն առումն ան-
 կարելի գտնելով՝ շրջակայներն ասպատա-
 կեց, իր յաղթութիւնն Վանայ ապառա-
 ժից վրայ գրել տուաւ, և հարուստ կո-
 դոպուտներով վերադարձաւ (735), եր-
 կամեայ (733-732) պատերազմով Գա-
 մասկոսն առաւ ու բնակչաց 8000ն փո-
 խադրեց ի Քիռ (ի Նաիրի): Սարիդուրիս
 հանդարտ մնաց մինչ իւր մահն (730ի
 ատեններն):

Այս հինգ թագաւորներն՝ (Սարիղուրիս Ա, Իսրուինիս Ա, Մենուաշ, Արգիստիս Ա, Սարիղուրիս Բ.) յորդուոց որդի շուրջ դար մը (835-730) ազատ իշխեցին միշտ, յաջողապէս իրենց սահմաններն ընդլայնելով դէպ ի արևելք և հիւսիս, արևմուտքէն դիմադրելով Քեթացուոց և Մալաթիացուոց ոտնձգութեանց, որպէս ցոյց տան Բալուի արձանագրութիւններն (գուցէ և Արմէններուն), ինքզինքնին յարգել տալով հարաւի Ասորեստանեայց:

Այս վերջին երեք աշխարհակալ թագաւորաց գործերն տարրական կերպով յիշատակած է Խորենացին զանոնք Մանուազ, Արմենակ, Արմայիս անուանելով:

Սարիղուրիս Բ.ի յաջորդն Ռուսաս Ա. կամ Ռարձա կամ Ռարսա (Հրաչեայ?) նախ դէպ արևելք արշաւաններ ըրաւ, 23 մանր իշխանութեանց տիրեց, խնդիր չունեցաւ Սաղմանասար Ե.ի հետ, սակայն անոր յաջորդն Սարիուրէնն կամ Սարգոնն (722-705) ըստ Աստուծաշունչի Առանն՝ իրեն արտոյեան ունեցաւ: Ռարսա իր զօրաւոր թշնամոյն կարենալ դիմադրե-

լու համար՝ դաշնակցեցաւ զբացի իշխա-
նութեանց հետ և ի մէջ այլոց Զիբառա-
թուի, Մոսորներու Միթա թագաւորին,
և նոյն իսկ Թորէլներու և Քետացւոց հետ:
Մաննայի Իրանչու թագաւորն՝ որ Սար-
գոնի դաշնակից և հարկատու էր մերժեց
Սւրսայի առաջարկն: Սւրսա Մանայի մէջ
յեղափոխութիւն հանել տուաւ, Իրանչուի
երկու քաղաքներն (Սուանդախուլ և Դուր-
դակկա) իրենց դռներն Զիբառաթուի Մի-
տաղի թագաւորին առջև բացին: Սարգոն
յօգնութիւն հասաւ իր դաշնակցին (Իրան-
չուի), այդ քաղաքներն ետ առաւ ու այ-
րեց և ապստամբ բնակիչներն ի Սուրիա
(Քեթացւոց Ախարի երկիրն) արսորեց
(719): Սարգոն 720ին ստիպուեցաւ Սկիւ-
թական արշաւանք մը յետս մղել, որք հաս-
տատուեցան Արաքսի Արևելեան աւազա-
նին մէջ: Սարգոն ապա իր կայսրութեան
արևմտեան հիւսիսային կողմերն՝ Սւրսաի
զրդամամբ ծագած ապստամբութիւնն զըս-
պելու մեկնեցաւ. Սարգոն կործանեց Քե-
թացիներու իշխանութիւնն՝ զի ասոնք
ապստամբութեան գլուխն էին, տիրեց ա-
նոնց կարկամիշ քաղաքին (717), և Ս-
սորեստանի մաս ըրաւ զայն: Քիչ վերջ

իրանչու մեռաւ, զաւակն՝ Ազա՝ Ուրսայի
 առաջարկն մերժելուն՝ Ուրսա զայն ապ-
 ըստամբութեան մը մէջ դաշոյնով սպաննել
 տուաւ (716): Ազայի յաջորդեց իր եղ-
 րայրն Ուլուսանն, սա հպատակեցաւ Ուր-
 սայի և անոր 22 ամբութիւններ տուաւ:
 Սարգոն զայս լսելով Ուլուսանի վրայ
 գնաց, տիրեց անոր երկիրներուն և Ուր-
 սայի մի բանակին յաղթեց և անոր 8 գա-
 ւառներն գրաւեց, որպէս նաև Ուլուսու-
 նէն ընդունած 19 բերդաքաղաքներն, ու
 4200 մարդ գերի տարաւ: Ուրսայի դաշ-
 նակից Զիքառաթուի՝ Միտաղի թագաւորին
 և Մելտիսի (Բարձր Հայք) Բակատաթի
 թագաւորին յաղթեց, ու այս վերջինն
 մորթագերծ ընել տուաւ Ազայի սպանման
 տեղին վրայ¹. Մաննան ասպատակեց, Ու-
 լուսուն որ նախ փախած էր, ի լուր այս
 ամենուն եկաւ ու Սարգոնէն ծնրաղիր նե-
 րողութիւն հայցեց, Սարգոն Ուլուսունի
 ներեց ու զայն իր գահուն վրայ հաստա-
 տեց և անոր մայրաքաղաքի Իզիրդիի մէջ
 իւր պատկերն ու յաղթութիւններն քան-

1. Կ'երևայ թէ՛ Բակատաթի ինք դաշունա-
 հար ըրած էր Ազան, և անոր երկրին պիտի իշ-
 խէր:

դակել տուաւ. կամէր և Ուրսայի վրայ երթալ, սակայն Ասորեստանի մէջ ապրատամբութիւն մը զսպելու համար ստիպուեցաւ ետ դառնալ (716):

Ուրսայի սպիպման վրայ Ուլուսուն ապրատամբեցաւ, Սարգոն հարկադրուեցաւ դէպ հիւսիս ելնել, իր ներկայութիւնն բաւեց Ուլուսունի հնազանդութիւնն ձեռք բերելու: Հայրենասէրն Ուրսա միշտ իւր ծրագրոյն հետամուտ՝ Սարգոնի հեռանալուն (715) Ուլուսունը կրկին իրեն հպատակեցուց և զաւակն սպատանդ առաւ: Սարգոն ստիպուեցաւ մեծ բանակաւ Ուրսայի վրայ գնալ, ճակատեցաւ Ուրսայի և անոր դաշնակցաց դէմ (714), Ուրսա յաղթուելով մատակ ձիու մը վրայ հեծնելով փախաւ ու ամուր տեղեր ապաստանեցաւ. հինգ ամիս լեռներն թափառեցաւ՝ հալածուելով Սարգոնէն. Ասորեստանեայն Ուրսայի 260 ձիաւորներն գերի բռնեց: Ուրսայի միակ հաւատարիմ մնացած էր Մուսասիրի Ուրզանա՝ թագաւորն, Սարգոն

1. Ուրզանայի կնիքն՝ Վահէի թանգարանն կը գտնուի: Այս կնիքն բթամատի հաստութեամբ երկար և գլանաձև սև քար մ'է՝ որոյ վրայ բեւեռազրերու սլաակներն կը գտնուին: Պատկերն

Մուսասիր մտաւ, Ուրզանան փախաւ, ա-
սոր ընտանիքն, գանձն և շատ մարդիկ
(20170) ու բազում կողոպուտ՝ և քաղաքին
մէջ գտնուած խալդի և Բագրարդում զից
անդրիններն գերեց¹. Ուրսա զայս լսելուն
մեծերու ներկայութեամբ ինքզինքն զա-
շոյնով սպաննեց (714): Սարգոն Ուլու-
սունն իր գահուն վրայ հաստատեց և Ուր-
սայի զաշնակիցներէն վրէժ լուծեց: Թո-
բելայ և Մոսորի երկիրներն անսպասա-
կեց (713), Սարգոն Մելիտի կամ Մա-
լաթիոյ թագաւորութիւնն կործանեց (712),
թագաւորն և 5000 զօրական գերեց և

է թեաւոր մարդ մը որ իր երկու ձեռքերով եր-
կու թոշուններու վզէն բռնած է: Արձանագրու-
թեան թարգմանութիւնն է.

Կնիք Ուրզանայի
Արքային Մուսասիրի
և Նուաբթի քաղաքի
վէժ բարի ոգւոյ
որու իբրև օծի
չար լեռներու մէջ
բերանը բաց է:

1. Կերևի թէ խալդեանց ժամանակ որպէս և
կուսպաշտ Արշակունեաց դարերուն Տարօնն (Մու-
սասիր) կրօնական մեծ կեդրոն մ'էր և այդպէս
մնաց մինչ Քրիստոնէութիւն:

անդ ասորեստանցի կառավարիչ մը զրաւ¹ :

Ուրսայի յաջորդեց (714) իր եղբայրն Արգիստիս Բ. սա նախ հպատակեցաւ Ասորեստանեայց, սակայն ապա մի քանի տարի վերջ Սարգոնի բանակն Քաղդէաստանի մէջ զբաղած ատեն՝ զլուխ վերցուց և իր եղբորմէն խլուած երկիրներն ձեռք անցուց, նոյն իսկ Մաննան իրեն հպատակեցուց, կուսմուխի թագաւորն Մուտուլուն ապստամբեցուց : Սարգոն 708ին Մուտուլուի վրայ գնաց, սակայն նա արդէն փախած էր :

Սարգոն 705ին սպաննուեցաւ իր Տուռչառուրինի պալատին մէջ, ու իրեն յաջորդեց Սենեքերիմ (705-681) : Արգիստիս ղեսպաններ զրկելով Սենեքերիմայ՝ ձիու նուէրներով բարեկամութեան զաշինք կնքեց, հաւանականաբար հիւսիսի և արևմտեան զրացի իշխանութեան ոտնձգութիւններն ու սպառնալիքներն սկսած էին հարաւի մեծ պետութեան բարեկամութեան պէտք զգացնել :

Սենեքերիմ ընդլայնեց իր կայսրու-

1. Ուրսայի արարքներն արձանագրուած են ի Խորսապատ :

թիւնն, Ամիտի հիւսիսակողման Նիրուրի
լերան, Մալաթիոյ և Մաննայի վրայ ալ
գնաց ու անոնց երկիրներն ասպատակէց
և զանոնք հնազանդեցուց:

Արգիստիսի յաջորդեց (685?) Աուսաս
կամ Ուրսա Բ. (Սկայորդի?) որոյ օրով
Սենեքերիմայ երկու կրտսեր զաւկներն
Սարասար և Ադրամէլէք՝ իրենց անդրա-
նիկ և տարամայր (Բարեւոնացի) գահա-
ժառանգ եղբօր Ասուրտանի՝ նախանձելով՝
այս վերջնոյն ի Միջագետս գտնուած ժա-
մանակ՝ սրով սպաննեցին իրենց հայրն
Սենեքերիմն՝ Նինուէի տաճարի մէջ աղօ-
թած ատեն (681): Սարասար կամ Սա-
նասար հօրն աթոռը բազմեցաւ: Երէց եղ-
բայրնին Ասորդան կամ Ասուր Հատտոն
ոճիրի լուրն աննելուն զարձաւ ու իր
եղբարց դէմ ճակատելով յաղթեց ու զայնս
հալածեց: Ըստ ոմանց Սանասար պատե-
րագմին մէջ ինկաւ, ըստ այլոց իր եղբօր
հետ ի Խալդիա ասպատանեցաւ (Խոր. և
Դ. Թագ ԺԹ. 37¹):

Ասուրդան չյանդգնեցաւ սահմանա-

1. Ըստ Խորենացւոյ ի Սանասարայ սերեալ են
Աղձնեաց բնակիչք, իսկ յԱդրամէլէքայ Արծրու-
նիք և Գնունիք:

զլուխն անցնիլ, դարձաւ ու իր հօր աթոռն
բազմեցաւ:

Ուրսա Բ, պալատներ կը շինէ լերանց
գագաթներն, որ երկիւղի նշան մ'է. զի
արդարեւ Արարսի աւազանին մէջ Սկիւ-
թացիք զօրացած էին, և պարբերաբար
կ'ասպատակէին Ուրարտիան և Մաննան,
նոյն իսկ Մաննայի մի քանի գաւառաց
տիրած էին:

Ասուր Հատտոնի օրով (681-668) Կիմ-
մերեանք ևս սկսած էին զօրանալ, Ասուր
Հատտոն զանոնք յայնկոյս Ալիսի մղեց:
Ասուր Հատտոն նուաճեց և Սուրիական
իշխանութիւններն:

Սկիւթացիք 678ին Մաննացւոց նիզա-
կակցութեամբ Ասորեստանեայց դէմ ելան,
սակայն Որմիոյ լճին հիւսիսակողմն Ա-
սուր Հատտոնի բանակէն յետս մղուեցան:
Աւելի վերջերն Սկիւթացւոց Քասթառիթի
թագաւորն՝ Մարաց, Ուրարտեանց, Ման-
նացւոց հետ նիզակակցելով Ասորեստա-
նեայց վրայ զնաց, Ասուր Հատտոն իւր
աղջիկն Սկիւթացի թագաւորիկներէ միոյն
Բարբաթուայի կնութեան տալով՝ հաշտու-
թիւն կնքեց:

Ասուր Հատտոն՝ զԲարեւոն զոր իր

հայրն կործանած էր՝ վերականգնեց (զի մայրն Բարեւալացի էր), Նինուէն զարդարեց, Եզիպտոսի տիրեց և մեռաւ 668ին:

Աւրսա Բ.ի կը յաջորդէ իր զաւակն Էրիմինա (675°), սա որեւէ արձանագրութիւն չունի, Ասորեստանեայց բարեկամ կը թուի, հաւանականաբար սորա օրով տեղի ունեցած է ի Խալդիա արևմտից եկող գաղութին մուտքն, զոր մենք Փոխգացւոց ցեղակից Արմէններ կը համարինք, ինչպէս ըսինք: Ասոնք հաւանականաբար ի Կիմմերեանց կամ Գուամրաց հալածուելով դէպի Խալդիա սկսան մտնել, որոյ կառավարութիւնն արդէն այնչափ տկարացած էր:

Պատմագիրքը Արմէններու մուտքն խաղաղ և առանց զէնքի դանդաղ ներմուծում մը կը համարին. կարելի չէ մեզ ընդունիլ առանց որեւէ ընդհարման մուտք մը, զի այդ եկերն վերջապէս բնիկ ժողովրդեան տեղն կը բռնէին, հաւանականաբար եթէ ոչ մեծ պատերազմներու, զոնէ ներքին յուզմանց պատճառ եղան, որով և երկրի կառավարութիւնն աւելի տկարացաւ. իրաց այս վիճակին մէջ կը բացատրուի Էրիմինայի որեւէ արձանագրութիւն չթողուլն:

Ռւրսա Գ. կը յաջորդէ (670¹) Էրիմինայի: Սա մեհեաններ և պալատներ կը շինէ, որ նշան մ'է թէ յուզմունք դադար գտած են, ու երկրի իշխանն պէտք զգացած է նորեկ տարրի գալստեամբ յառաջ եկած աւերներն շէնցնել:

Ռւրսա Գ. Ասորեստանցոց Ասուր Բանի Բալ արքային (668—626) դեսպանութիւն զրկելով (668) կը դաշնակցի. սա ցոյց տայ թէ տկար էր իւր երկրի կառավարութիւնն և Ասորեստանեայց օժանդակութեան կը կարօտէր: Ասուր Բանի Բալ իր մի արձանագրութեան մէջ կ'ըսէ թէ՝ Սարիտուրիսի հայրն (Ռուսաս) իր հօր (Ասուր Հաստոնի կամ Ասուրտանի) բարեկամութիւն յայտնած էր¹:

Խալդիոյ հիւսիս արևելեան Սկիւթական ցեղն՝ Ասրանագեանը՝ ծանօթ են արդէն մեզ, այս ատեններն կը հանդիպինք Արսուսի հովիտէն եկած և մի այլ Սկիւթական գաղութի՝ Շակերուն՝ աւելի արևմուտք կուր գետի աջակողմն հաստատուած, որը իրենց Գագու կամ Գոգ

1. «Սարիդուրիս Աւրարտիոյ թագաւորն որուն հարքն թագաւորք՝ իմ հօրս եղբայրութիւն յայտարարած էին»:

(Գուլք) թագաւորի անուամբ Գուգարք (Գուգայարք) անուանեցան, և իրենց երկիրն այդ անունն առաւ: Այս ցեղի մի այլ հատուածն աւելի արեւելք կը գտնուէր և որոց բնակութեան ճակատէն կոչուեցաւ:

Կ'երևի թէ Գոգ կ'իշխէր Ռովսայ, Մոսովրայ և թորեւայ երկրաց վրայ: Ճատ հաւանական է որ Գոգ մեծ յաղթութիւն մը տարած է և Ասորեստանեայց վրայ, և կամ Ակիւթացոց Քասքառիթի թագաւորի 678ի արշաւանաց ատեն սա անոր նիզակակից էր և մեծ սարսափ ներգործած է Ասորեստանեայց և Հրէից և որով այս վերջնոց մարգարէներուն նիւթ մատակարարած է իբր Ասորեստանի սպառնացող մի հզօր զօրութիւն (Եզ. 1, Լ. և Իթ.):

Գոգի յաջորդած են իւր երկու որդիքն Սուրադի և Պարիաիա, որք մերժեցին հրապատակիլ Ասորեստանեայց, որոց վրայ գնաց Ասուր Բանի Բալ (660), և ասոնց 75 ամբողջներն գրաւեց ու զիրենք գերի բռնելով Նինուէ բերաւ: Ասուր Բանի Բալի այս արարքն Ակիւթական ցեղերն մեծապէս զրգոեց:

Այս ատեններն Մաննայի Ախսիրի թագաւորն ապստամբեցաւ Ասուր Բանի Բալի դէմ, երբ սա Եգիպտոս կը գտնուէր, սակայն ապա չարաչար յաղթուելով իր իշերդու քաղաքն թողուց և ամուր տեղեր ապաստանեցաւ: Ասուր Բանի Բալ երկիրն անտէր գտնելով հիմնայատակ քանդեց ու Մաննացւոց կանխաւ իւր հարց օրով իրենցմէ առած Պատտերի վիճակն ետ առաւ ու հեռացաւ: Ախսիրի երևան ելնելուն ժողովուրդն զանի սպաննեց և զաւակն Ուալլի անոր տեղ դրաւ: Սա իւր մի աղջիկն Ասուր Բանի Բալի կնութեան տուաւ: Մաննացիք Ասորեստանցւոց գործած անգթութեանց համար արհամարհանք սկսան մշակել անոնց դէմ:

Սուրսա Գ.ի յաջորդն Սարիզուրիս Գ. իր հօր քաղաքականութեան հետեցաւ, հաշտ գնաց Ասորեստանեայց հետ, իր գահակալութիւնն ծանուցանելու համար դեսպաններ և ընծայներ դրկեց Ասուր Բանի Բալի (645):

Սարիզուրիսի կը յաջորդէ (620°) Իրբիսս՝ վերջինն խալդեան թագաւորաց, որոյ իշխանութիւնն Երասխոյ հիւսիսակողմ ամփոփուած էր, իրեն մայրաքա-

ղար ունենալով Լուսիսունիա՝ ինչպէս իր մէկ արձանագրութիւնն կը ցուցնէ: Կ'երևայ թէ ի Փոքր Հայց եկող Արմէններն զրաւած էին արդէն Արևմուտքն, և Խալդիան սկսած էր Արմէնիա ըլլալ:

Սարիղուրիսի օրով արդէն հիւսիսի Սկիւթական ցեղերն (Ասբանագեանք, Շակք) սկսած էին զրգոուիլ ընդդէմ Ասորեստանեայց, որոնք իրարու հետ միանալով՝ և գուցէ նոր գաղութներ ևս ընդունած ըլլալով՝ իրենց Մայր հայրենիքէն, իբր հեղեղատ մը ամբողջ Խալդիան, Ասորեստանն, Փոքր Ասիան, Սուրիան կը ծածկեն, բոլոր ծանօթ աշխարհի կը տիրեն, ու այդ երկիրներն կ'աւերեն: Հարկ է կանգ առնել ու ներկայացնել զանոնք ու իրենց աւերներն և յառաջ քան զայս տամբ մեր ուսումնասիրած շրջանի Խալդեան և Ասորեստանեայց թարաւորաց ժամանակագրական ցուցակն ըստ Վէպէոի և Մասրերօնի:

Արամէ 860-843	Ասուրնազիրարաւ 883 - 860
Լսեթիպրին 843-835	Սաղմանասար Գ. 860 - 825
Սարխասրիս Ա. 835-820	Շամսի Ռաման Գ. 825-812
Իսրուինիս 820-805	Ռամանիուսի Գ. 812 - 783
Մենուաշ 805-780	Սաղմանասար Գ. 783 - 772
Արգիստիս Ա. 780-755	Ասուրզան Գ. 772-754
Սարխասրիս Բ. 755-730	Ասուրնիրարի 754-745
Ուրսա Ա. 730-714	Թազդաթփաւասար. Գ. 745-727
Արգիստիս Բ. 714-685	Սաղմանասար Ե. 727-722
Ուրսա Բ. 685-675	Սարզոն Բ. 722-705
Էրիմինա 675-670	Սենեքերիմ 705-681
Ուրսա Գ. 670-646	ԱսուրՀաստան 681-667
Սարխասրիս Գ. 645-620	Ասուրբանիրաւ 667 - 620
Իրքիաս 620-600 ?	Ասուր Էթիլիւանի 625-620
	Սինչանիսբուն կամ Սասա- կոս 620-608.

3. Աղիւրակոն արշաւանք. — Ֆրանսիոյ Մարաց թագաւորն յանդգնելով 635 ին ատեններն Ասուր Բանի Բալի վրայ երթալով չարաչար յաղթուեցաւ ու ճակատամարտին մէջ ինկաւ: Իր զաւակն Կիարսար իր հօր վրէժը լուծելու համար՝ պատրաստութիւն տեսաւ ու Ասորեստանի վրայ գնաց և Նինուէն պաշարեց, Մարացի, Մաննացի, Գամերցի վարձկան զօրքերով:

Աղիւթացւոց Բարբաթոռա թագաւորի զաւակն Մատիւէս (որոյ մայրն Ասուրհատտանի աղջիկն էր ինչպէս գիտենք) լսելով Նինուէի Կիարսարէ պաշարումն, զուցէ և Ասուր Բանի Բալէ իր մօր արեւակցէն հրաւիրեալ, Խալթիի հիւսիսակողման Աղիւթական ցեղերու գլուխն անցաւ, թերևս և այլ նոր Աղիւթական զաղութներու հետ միացած՝ Մարաստանի վրայ գնաց: Կիարսար զայս լսելով՝ Նինուէի պաշարումն թողուց Մատիւէսի ընդատաջ եկաւ, Արմիոյ հիւսիսակողմն Մաննացւոց երկրին մէջ հանդիպումն տեղի ու-

1. Ասոնք անշուշտ Ասուր Բանի Բալէ կրածնունն վրէժն լուծելու համար կ'աջակցին Մարաց:

նեցաւ, Կիաքսար յաղթուեցաւ և հարկա-
տուութիւն խոստանալով Մարաստան քա-
շուեցաւ (634): Մատիւէս Ասորեստանի
վրայ գնաց. նինուէէն զատ այլ արքա-
յական քաղաքներ (Քալաք, Ասուր) ին-
կան ու այրուեցան, երկիրն ասպատա-
կուեցաւ, ու ժողովուրդն անգթօրէն կոտո-
րուեցաւ: Սրարտի ոտնակոխ եղաւ, Ռովս,
Մոսովք և թորել միևնոյն վիճակն ունե-
ցան: Կիմերեանք նախ ղիմաղրեցին Չե-
լայի մօտ, սակայն ասպ իրենց Քօպօս թա-
գաւորն զերի իյնալուն՝ ստիպուեցան թըշ-
նամուոյն հետ միանալ, ու միասին աս-
պատակեցին Միջագետքն, հիւսիսային Սու-
րիան, Փիւնիկէն, Գամասկոսն, Պաղես-
տինն (628), և Եգիպտոսի վրայ զացին:
Պսամաթիրոս Ա. թագաւորն ճոխ ընծայ-
ներով ընդ առաջ ելաւ և զանոնք ետ
դարձուց, իրենց դարձին ասպատակեցին
Փղշտացիներն, Ասքալոտի մօտ Տէրբեթոյի
տաճարն կողոպտեցին, ու այլ ևս սկսան
տկարանալ... իբր թէ Աստուածուհիէն
պատժուեցան... իրականութիւնն այն է
թէ՝ արդէն շարունակական պատերազմե-
րով սպառած էին: Կիաքսար բարեկամացաւ
ու ճաշի հրաւիրեց Մատիւէսն ու իր զօ-

բականներն, և սպաննեց զանոնք: Սկիւթացիք իրենց գլուխներն կորսնցունելով՝ շյուսահատեցան, կոուեցան Մարաց հետ. վերջապէս Կիարքաար զանոնք Մարաստանէն վճռեց: Այս ամեն քսան տարի (634—614) և կամ քստ Հերոզոտի 28 տարի (642—614) տևած է¹:

Սկիւթացւոց մի մասն կովկասի ճամբով Եւրոպա մտաւ, իսկ այլք Աքարսի և Ալիսի միջև ժամանակ մը մնացին և անվնաս քաղաքացիներ դարձան, ի Կապադովկիա, ի Պոնտոս, յԱւրարաիա, զորս կը յիշատակէ Սարարոն՝ Սարս (Շակ) անուանելով:

Ասուր Բանիրալ 625ին մեռած ու իր երէց զաւակն (Ասուր Էթիլիլանի) ու ապա այս վերջնոյն մահէն ետք (620) միւս զաւակն Սինշանիսքուն՝ զոր յոյներն Սասակոս² կ'անուանեն: —

1. Այս Սկիւթական արշաւանքի մասին Սուրբ Գրոց մէջ շատ մը յիշատակութիւններ և մարգարէութիւններ կան. (Եզեկիէլ, Երեմիա, Սոփոնիա, Նաոււմ, Բ. Թագ., Երկրորդու մն օրինաց, Մնացորդք Բ.):

2. Պատմագիրներէ ոմանք Նինուէի այս նրկու կամ երէք թագաւորներուն տեղ Սարդանաբաղ կը դնեն շատ անգամ, որ իրապէս գոյու-

Նինուէի իշխանութիւնն արդէն տկարացած էր և Բարեւոն առանձին թագաւոր ունէր Նարուպալասարն՝ որ և ապա ազատ հռչակեց ինքզինքն (611)։ Սառակոս ուզեց զայն պատժել, Բարեւոնի թագաւորն պատերազմի առաջըն առաւ, սակայն ապա վրէժ լուծելու համար դաշնակցեցաւ Կիարսարի հետ և անոր աղջիկն Ամիթիան իր զակիկն Նարուզողոնոսորի կնութեան առաւ։ Կիարսար Մարաց ու Բարեւոնի բանակներով, ու ըստ Խորենացւոյն և Հայոց Պարոյր իշխանի օժանդակութեամբ՝ որ Արմէն ցեղի առջին իշխանն կը թուի, Ասորեստանի վրայ զնաց։ Սառակոս յաղթուելով՝ Նինուէի մէջ ապաստանեցաւ, պաշարումն երկար տեւեց, վերջապէս 608ին Սառակոս իր պալատին մէջ ինքզինքն իր հարստութեամբ ու ընտանիքովն այրեց թշնամւոյն ձեռքն չ'իյնալու համար։ Նինուէն կոտորուեցաւ և կործանեցաւ։ Ասորեստանի կայսրութեան ջնջմամբ երկու այլ կայսրութիւնք

թիւն ունեցած չէ, միայն զեղիս ու ցօփ իշխողի ներկայացուցիչն է։ Այս անունն Ասուր Բանիբալի ազաւաղումն է, և որով ներկայացուած են Ասորեստանի վերջին երեք զեղիս վեհապետներն։

կազմուեցան, Մարացն՝ որոյ բաժին ինկաւ Ասորեստան, Տիգրիսի ու Եփրատի ափունքն և Փոքր-Ասիան, և Բաբելացւոցն՝ որոց ինկաւ Միջագետքն, Սուրիան, Պաղեստինն, և որք նոյն իսկ Եգիպտոսի վրայ իրաւունք ունենալ կարծեցին:

Կիաքսար իրեն բաժին ինկած երկիրներն հետզհետէ իր իշխանութեան տակն առաւ և միշտ յաջողութեամբ, և վերջապէս Ալիսի եզերքն հասնելով Լիւդէացւոց ղիմադրութեան հանդիպեցաւ, վեց տարիներ իրարու հետ չափուելէ ետք՝ Արեգական խաւարում մը երկուստեք շարագուշակ համարուելով՝ հաշտութիւն կնքեցին: Ալիսն իրենց սահման դնելով, և ի նշան բարեկամութեան Լիւդիոյ թագաւորին աղջիկն Աղիադդէս՝ Կիաքսար իր որդւոյն՝ Աժղահակայ կնութեան առաւ (585): Յաջորդ տարին Կիաքսար մեռաւ:

Կիաքսար Լիւդիոյ արևելակողմի իր տիրած երկիրն Կապադովկիա անուանեց, ուր գտան և Քեթացիներն ու Արմէններու մնացորդներ:

Ուրարտեան և դրացի բոլոր թալղեան երկիրներն Կիաքսարի իշխանութեան տակ մտան, և Պարոյր ի վարձ իւր ծառայու-

Թեան ըստ Խորենացւոյն՝ Կիարքսարէն արքայական թագ ստացաւ, մնալով հարկատու:

Այլևս ոչ սեպածե արձանագրութիւնբ կան և ոչ Խալդեաններու մասին յիշատակութիւնբ: Արմէններն որք սկսած էին մուտք գտնել Խալդեաններու երկիրն բազմացած են անդ, հալածելով երկրին բնակիչներն, և իրենք անոնց մնացորդաց հետ խառնուելով կազմած են Հայ ցեղն՝ զոր՝ օտարք Այսմէն անուան տակ կը ճանչնան:

Պարոյր հաւանականաբար Արմէն կամ Հայ ցեղէն իշխան մ'է՛ յաջորդ Խալդեան Խոքիասին, և կամ սա իշխելով Կեդրոնական Հայաստանի, և Խոքիասի յաջորդներն (եթէ կան) Արարսի հովտին:

Խորենացին Պարոյրի գործքն նկարագրելէ ետք, կ'ըսէ թէ՛ «այժմ անցից ի թիւմերոց արանց, մանաւանդ թագաւորաց մինչ ցտէրութիւն Պարթևաց, քանզի ինձ այսոքիկ արք ի մերոյ թագաւորէն սիրելիք, որպէս բնիկք և իմոյ արեանուտոք և հաւաստի հարազատք»: Այս խօսքերէն կը հետևի թէ Պարոյրի նախորդներն բուն հայ ցեղի, արիւնե չէին: Այդպէս կը հասկնայ և պատմարան Յովհաննէս Կա-

թողիկոս, և կ'ըսէ թէ՛ Անուշաւանէն ետք
 Հայոցս վրայ իշխողը նոյն ցեղի սերըն-
 դէն չէին, և վերջն Պարոյր Հայկայ զար-
 մէն՝ երկրի իշխանութիւնն ձեռք առաւ
 և այլն: Իսկ մենք կը սիրենք հաւատալ
 թէ՛ Պարոյրով բուն Արմէն ցեղին կ'անցնի
 երկրին իշխանութիւնն:

4. Արմենեան Հարստութիւն. — Այլևս
 Ասորեստանեայն կամ Խալդեան արձանա-
 գրութիւնք չկան մեզ առաջնորդող, ուստի
 մեր պատմահօր Խորենացւոյ, օտար պատ-
 մագրաց, և Քսենոփոնի տուած տեղեկու-
 թեանց հետևողութեամբ պիտի գծեմք հա-
 ւանական պատմութիւնն:

Պարոյրի յաջորդ Հրաչէի մը գոյու-
 թիւնն և սորա Նարուգողոնոսորի (Բա-
 բելոնի արքային) աջակցելով Երուսաղէմի
 գրաւումն (558) և իր յաջորդներն (Փառ-
 նաւազ, Պաճոյճ, Կոռնակ, և այլն) կարելի
 չէ դրապէս ընդունիլ: Սակայն հաւանա-
 կանաբար ունեցած եմք Երուանդ մը (Խոր.)
 հայր Տիգրանայ, ժամանակակից Կիար-
 սարի որդւոյն Աժդահակայ (584-549). և
 այս վերջնոյն յաջորդի Կիարսար Բ.ի
 (Քսեն.) (549-536): Երուանդ ապստամ-

բեցաւ Աժդահակայ դէմ, և պաշարուելով յանձն առաւ հպատակութիւն, տարեկան 50 տաղանդ տուրքի¹ վճարում, իր զօրքով օգնել Աժդահակայ և ամբոց չշինել (Քսեն.):

Ըստ Խորենացւոյն Աժդահակ Տիգրանայ քոյրն Տիգրանուհին կնութեան առաւ Արմէնիոյ տիրելու մտօք. սակայն ծրագիրն յայտնուեցաւ, Տիգրանուհի փախաւ եկաւ ի Հայս, և երկու թագաւորութեանց մէջ գժտութիւնն սկսաւ:

Կիւրսար Բ. ի օրով (549 – 536) Երուանդ կրկին ապստամբեցաւ, ու բերդեր շինել տուաւ և կը մերժէր անոր աջակցիլ պատերազմաց մէջ (Քսենոփոն):

Կիւրսար Բ. իր զօրութեան անկումն տեսնելով իւր քեռորդին Կիւրոսն² բերել տուաւ Պարսկաստանէն և զայն իւր բանակաց ընդհանուր սպարապետ կարգեց: Կիւրոս յաջողեցաւ հայոց օժանդակութիւնն ձեռք բերել՝ Լիւդէացոց Կրեսոսին դէմ պատերազմելու համար (546), սակայն

1. Բաբելոնական տաղանդն կ'արժէր 4830 ֆր. այսինքն ընդ ամէնն 241.500 ֆր. էր տուրքն:

2. Իր Մանդանէ քրոջ և Կամբիւս պարսկին զաւակն:

Հայր Բարեւոյնի դէմ պատերազմելու համար մերժեցին աջակցիլ : Քսենոփոնի «Խրատը կիւրոսի» գործոյն մէջ կը տեսնուի թէ՛ Հայր արդարեւ կարևոր տարր մ' են և կիւրոս վարպետութեամբ՝ Երուանդայ որդւոյն Տիգրանայ հետ իր ունեցած բարեկամութեան շնորհիւ, կը յաջողի Հայերն հաճեցնել : Վերջապէս Հայր կիւրոսի կ'աջակցին Բարեւոյնի զբաւման համար և կու տան 4000 ձիաւոր ու 20,000 հետևակ : Տիգրան կը հրամայէր ձիաւորաց՝ իսկ Եամբոս հետևակաց : Աստուածաշունչ զրոց մէջ յիշատակուած է Արարատայ, Մինւոյ և Ասքանազայ թագաւորութեանց (Եսայի ԽԵ. Երեմ. ԾԱ. 27) (իմա՛ Հայոց) կիւրոսի աջակցումն Բարեւոյնի զբաւման համար (538) :

— Երուանդայ յաջորդած է իր որդին Տիգրան, զոր շատ կը գովէ Քսենոփոն և զայն իմաստուն կ'անուանէ : Տիգրան ըստ Խորենացւոյ երկրին բարեկարգիչ մ'եղած է, մեծ զարկ տուած է երկրագործութեան և վաճառականութեան : Սխալ է Տիգրանակերտի շինութիւնն այս Տիգրանայ վերագրելն, սա Մեծին Տիգրանայ գործն է (Ստրաբոն) :

Կիւրքսար զառակ չունենալով՝ Կիւրոս անոր յաջորդեց (536)։ Բայ ոմանց այս յաջորդութիւնն պատերազմաւ տեղի ունեցած է և նոյն իսկ ըստ Խորենացւոյն Տիգրան օժանդակած է Կիւրոսի առ այս ։ Կիւրոսի յաջորդ Կամբիւսի օրով (529-521) Հայոց մասին բան չեմք գիտեր ։

Տիգրանայ զառակն Վահագն (Խոր.) Մարաց ընկերակցութեամբ սպասամբեցաւ Գարեհ Ա.ի դէմ (521-485)։

Գարեհ՝ Գատարշիշ անուն հայ զօրավարն զրկեց անոր դէմ (519), Վահագն երիցս՝ յաղթեց Պարսից բանակին և սկըսաւ Բաբելոնի վրայ քալել ։ Գարեհ Վահումիզա անուն մի պարսիկ զօրավարի հրամանատարութեամբ՝ աւելի զօրաւոր բանակ մը զրկելով՝ երկու պատերազմներէ հտը հեռացուց զանոնք² (518), զՀայաստան իր կայսրութեան մի նահանգն ըրաւ և տարեկան 300 տաղանդ արծաթի և 20,000 ձիու տուրք դրաւ³։

1. Առաջինն ի Զուգա (Զօգան?) օահմանազլխի մօտ, երկրորդն ի Թեկրա (Թիլ), երրորդն յԱւլիամա ։

2. Վերջին վճռական ճակատն տեղի ունեցած է յԱնտիգարա (?) ։

3. Գարեհի օրով Հայաստան Պարսից կայ-

Գարեհ՝ հայոց ապստամբութիւններն
զորս յիշատակեցինք՝ արձանագրել տը-
ւած է ի Պիսիտոն՝:

Վահագնի քաջագործութիւնք աստուա-
ծացուցին զայն, և որ ոչ միայն Հայոցս այլ
և Վրաց պաշտաման առարկայ եղաւ (Խոր):
Գուցէ այս զիւցագնի բուն անունն Վա-
հագն չէր, այլ ապա իր քաջագործու-
թեանց համար տրուեցաւ այս անունն իրր
մականուն, որ այնչափ կը նմանի ա-
ւետական Վերիդրականին կամ Վիտական
Ազնիին կամ Վամ-Ազնիին՝ որ պատերազ-
մի և յաղթութեանց ոգին կը ներկայա-
ցնէր: Վահագնի մասին երգեր հիւսուեցան
ու երգուեցան:

Գարեհ Վշտասպեայ երբ՝ Բարելոնն առ-
նելէ ետք՝ Մարաց վրայ կ'երթար, Արա-

սերութեան 7րդ նահանգն կը կազմէր, ապա մի-
կնոյն վեհապետի և Քսերքսեսի օրով 11րդ նա-
հանգն կը ձևացնէր. Հերոդոտի օրով (Ե. դար)
Փոքր Հայքն և Արածանիի աւազանն կը ներ-
կայացնէին 13րդ նահանգն. իսկ Աւրարտեան և
Աղորտեանք 18րդ նահանգին մէջ կ'իյնային:
Արտաքսերքսեսի օրով (406-358) Արմէնիան Պար-
սից 13րդ գաւառն կը կազմէր և կը վճարէր՝
400 տաղանդի և 30,000 ձիու տուրք:

1. Պաղտատի և Եկբատանի (Համատան) միջև
ապստամբից վրայ:

խի անունն հայ մը իբր Նաբուգոդոնոսոր
 Նաբունեղոյ որդին Բաբելոնի աթոռն կ'ել-
 նէ (513), ու Դարեհի կը ղիմադրէ, ու
 վերջապէս Վինտարրա զօրավարի ձեռք
 իր համախոհներով կը բռնուի ու կը խա-
 չուի:

Դարեհի կը յաջորդէ Քսերքսէս (485-
 465), որ Հայաստանն իր լուծին տակ կը
 պահէ, և Վանայ քարաժայռից վրայ և-
 ոալեզուեան (Պարսիկ, Մարական, և Բա-
 բելական) արձանագրութիւնք փորագրել
 տալով կը պատմէ իր փառքն:

Քսերքսէսի Յունաց դէմ մղած պատե-
 րազմին (483) Դարեհի փեսայ Արտօքմէս
 Պարսիկ զօրապետին հրամանատարութեան
 տակ կը գտնուէր հայկական բանակն .
 ասոնք փոխզացւոց նման զինեալ էին, և
 կը կրէին կաշիէ հիւսուած գտակ, նեղ վա-
 հան, կարճ նիզակ, դաշոյն և արդն (ja-
 velot):

Կիւրոս կրտսերի ընդդէմ Ուշեղն Ար-
 տաշէսի ասպտամբութեան տենն (401)
 Արմէնք հաւատարիմ մնացին Արտաշիսի:

Հաւանականաբար այս տենններն Հա-
 յաստանի հիւսիսային արևելեան կողմն
 Երասխի և Կուրի հովտաց միջև՝ կար և

ազգ, իշխաններով կառավարուող երկիր մը՝ որոյ վարիչներն ըլլալու են Խորենացւոյ տուած Թագաւորաց շարքն Վահագնէն մինչև Վան, և որք հաւանականաբար Պարսից հպատակ էին:

Քսենոփոնի Հայաստանէն անցից ատեն (401), Հայաստան կը բաժնուէր երկու մասանց, Արևելեանին կուսակալն էր Արոնդաս (Արտաքսիասի փեսան), իսկ արևմտեանին Տրիբազ: Այս կուսակալներն գրեթէ ինքնիշխան Թագաւորներ էին¹: Արմէններն երկրին տէրն էին, Կորդուաց լեռներէն մինչ Կարնոյ Հիւսիսակողմն: Քսենոփոն Խալդիներու հանդիպեցաւ Սև ծովու մօտ:

Խորենացւոյ տուած արքայից շարքի վերջնթերն՝ Վան՝ ըստ մեր պատմագրաց նորոգած է Տուսպան, ու իր անուամբ Վան² անուանած է զայն, իսկ վերջինն Վահէ իր բանակաւն Գարեհ Կողոմանո-

1. Տրիբազ իր անունով դրամ կտրած է, Եփրատայ վրայ առանձին պալատ շինած է, արծաթէ բաժակաւ ըմպելու իշխանութիւն ունէր, առանձին հացարար և տակառապետ ունէր՝ որք միայն արքայազանց յատուկ էին: —

2. Այս քաղաքի այդ անուանակոչումն շատ հին է, ինչպէս տեսանք:

սի օգնութեան գնաց Աղեքսանդրի դէմ, 7000 ձիաւորօք և 40,000 հետևակօք և անդ Արբելայի ճակատամարտին մէջ ինկաւ (331) և պարսկահպատակ Հայաստանն (հարաւ և արևմտեան մասն) Մակեդոնական կայսրութեան մի նահանգն եղաւ. իսկ Հայաստանի արևելեան հիւսիսային կողմն կուրի և Երասխի հովտից մէջ՝ ուր ազգազատ իշխանք կը տիրէին, շարունակեցին իրենց ազատութիւնն վայելել: Գծբաղդարար անոնց մասին տեղեկութիւնք կը պակսին մեզ:

5. Մակեդոնա-Սելևկեան իշխանապետութիւն. — Աղեքսանդր Հայաստանի վրայ Միհրան անուն պարսիկ մը (գուցէ հայ) կառավարիչ կը դնէ (330), սակայն իր մահէն վերջ (323) Հայաստանի հարաւամասն փրատափեռնէս, իսկ արևմտեան մասն Կէոպտղոմէոս յոյն իշխանին յանձնուեցաւ: Այս վերջինն չար էր և ժողովուրդն տժգոհ էր իրմէն, ուստի Հայք իրենց Արդուարդ¹ իշխանին միջոցաւ զայն վռնտե-

1. Գիողորոս զայն Հայոց թագաւոր կ'անուանէ, գուցէ հասկնալու է թագաւորագն իշխան, որոյ յաջորդած է՝ ըստ Չամչեանի՝ Հրանդ կամ Արոնդ:

ցին և տեղը դրին Կապաղովկիոյ, թագաւոր Արիարաթ Բ.ի որդին Արիարաթ Գ. որ ի Հայս ապաստանեալ էր: Ապա հայր ունեցան Ազգ. իշխան մը Ֆոաթափառ կամ Հրահատ իբր կառավարիչ (317) որ գրեթէ ինքնիշխան էր և հարկ մը միայն կը վճարէր: Սա Պոնտացւոց դէմ իր մըղած մի պատերազմին մէջ ինկաւ: Ասոր յաջորդեց Արդուարդ հայազգին: Խպոսի ճակատամարտէն ետք Մակեդոնական երկիրներն կրկին բաժնուեցան և Հայաստան Սելևկեանց բաժին ինկաւ (312), Արդուարդ ապաստամբեցաւ (301), սակայն Սելևկիոս զայն զսպեց ու Հայաստանի կառավարիչ կարգեց Արտաւազդ հայ իշխանն (Ատրպատականի թագաւորն?): Արտաւազդի մահից յետոյ (190) Հայաստան երկու կուսակալութեան բաժնուեցաւ, վերին և արևելեան մասն՝ Մեծ Հայքն՝ յանձնուեցաւ Արտաքսիաս (Արտաշէս) հայ իշխանին, իսկ արևմտեան և հարաւային մասն՝ այսինքն Ծոփաց աշխարհն և Բարձր Հայքն՝ Չարիադրիսին (Չարեհ) կառավարչութեան յանձնուեցաւ:

Արտաքսիաս երկիրն ծաղկեցնող բարի իշխան մ'էր, ուստի և ժողովրդէն շատ

սիրուած, և որ Մեծն Անտիոքոսի Մագ-
նիսիայի մօտ Հոովմայեցիներէն կրած պար-
տութենէն օգտուելով՝ ինքզինքն Հոով-
մէացւոց օժանդակութեամբ անձնիշխան
թագաւոր հռչակեց (188) իրեն յանձնուած
երկրին, նոյնն ըրաւ և Զարեհ:

Այս առեւններն Հոովմայեցւոց թշնամի
կարբեղոնացի Աննիրաղ նշանաւոր զօրա-
վարն Անտիոքոսի պալատէն փախչելով՝
Հայաստան ապաստանեցաւ, Արտաքսիաս
սիրով ընդունեց զայն և անոր խորհրդով
շինեց Արտաշատ քաղաքն Երասխայ վրայ
(189) և զայն ըրաւ իւր մայրաքաղաքն¹:

Արտաքսիաս զաշնակցեցաւ (180) Փոքր
Ասիոյ փոքր իշխանութեանց (Պերգամա,
Բիւթանիա, Գաղատիա, Կապադովկիա,
Պոնտոս) հետ: Զարիադրիսի սերունդն շա-
րունակեց իշխել Ծոփաց և Բարձր հայոց
վրայ մինչ Տիգրան Մեծ (80) (Սարաբոն):

Արտաքսիասի մահուամբ (161) իրեն յա-
ջորդեց զաւակն Արտաւազդ: Ըստ խորե-
նացւոյն սա շատ մեղկ էր, ուստի և ժո-
ղովուրդն գոհ չմնալով և Սելևկեանց իշ-

1. Սարաբոն, Պլուտարք, Գիողորոս Սիկիլիա-
ցին:

խանութիւնն ալ տկարացած ըլլալով՝ հայ նախարարաց հրաւիրանօք Պարթևք՝ տի-

1. Պարթևք ընդ մէջ Մարաստանի և Արեաց հաստատեալ՝ Արիական, և ըստ ոմանց Սկիւթական ցեղ մ'էին, իրենց երկիրն կը համապատասխանէր այսօրուան Խորասանին: Պարթևք՝ Պարսիկ իշխանութեան տակ անցան, ապա Մակեդոնացւոց՝ և յետ Մեծին Աղեքսանդրի՝ Սելևկեանց: 255ին (Ն. Ք.) ապստամբեցան, սակայն ապա զսպուելով՝ կրկին փորձեցին ու յաջողեցան 238ին և իրենց պետերէն մին Արշակ Ա. (Գարեհ կամ Զարեհ) ի ցեղէն Գարեհ կողմանոսի, հիմնեց Պարթև թագաւորութիւնն, զօրացան և յաւուրս Արշակ Զ. ի (Միհրդատ Ա.) Գիողորոս Սիկիլիացւոյ ատեն մինչև Եփրատ հասցուցին իրենց իշխանութիւնն (160) տիրելով Մարաց, Պարսից, Բաբելոնի, ևն. իրենց կայսրութիւնը Եփրատէ մինչ ցինդոս կը ձգուէր: Սակայն երկար չմնացին, 143ի ատեններն, Գեմետր Բ. Նիկատորի օրով ետ քաշուեցան ու այլևս Տիգրիսն չանցան, շնորհիւ Անտիոքոս Սիդեաէսի ընդդիմութեան: Քրիստոսէ կէս դար առաջ սկսան չափուիլ Հռովմայեցւոց հետ, նախ յաղթեցին, սակայն ապա յաղթուելով՝ տկարացան շարունակական պատերազմներով և վերջապէս Պարսից Սասանեան իշխանութեան հիմնադիր Արտաշիւրէն յաղթուելով (126) Պարթև հարստութիւնն վերջ գտաւ: Պարթևք յունամուլ էին, յոյն լեզուն կը մշակէին, արքայք յունական տիւղոսներ կը կրէին. յոյն զաղութներն կը նպաստաւորէին, իբր քաղաքակրթիչ տարր: Աղաւաղեալ Մագդէականութիւն մ'էր կրօնին, ըստ օրինակի Յունաց՝ աստուածոց անդրիներ կը շինէին:

ընդին Հայաստանի (160), և հիմնեցին Արշակունի հարստութիւնն, ու Արշակ Մեծի (Միհրդատ Ա. կամ Արշակ Զ. պատմչաց) եղբայրն վաղարշակն եղաւ Հայոց առաջին Արշակունի թագաւորն: Երբ վաղարշակ մտաւ ի Հայս՝ Բագարատ փարազեան նախարարն ընդ առաջ ելաւ ու անոր զլուին թագ դրաւ և արքայական ոսկեհուռ գահի վրայ նստեցուց զայն (Սեբէոս):

Ըստ նորագոյն ուսումնասիրութեանց Արտաքսիասի զաւակն Արտաւազդ իշխած է 160 – 149, իր յաջորդն անծանօթ է մեզի: Ապա Հայոց գահուն վրայ կը տեսնեմք մի այլ Արտաւազդ (Artvadistus) (123–95 ?) որ քաջարի մ'եղած է ու պատերազմած է Պարթևաց Միհրդատ Մեծի՝ արքային հետ և շինած է Մարակերտն ի Մարաստան: Այս Արտաւազդի զաւակն

1. Պոմպէոս Տրագոսի (ժամանակակից Յուստինոսի) Միհրդատ Մեծն՝ ի պատմագրաց Միհրդատ Բ. (114–86) կը կարծուի, սակայն Հ. Յ. Ասուրեան (Բագմ. 1905 փետր.) Տրագոս Պոմպէոսի մի շիտի վկայութեան վրայ յենլով զայն Միհրդատ Ա. (174–138) կը կարծէ, որով և այդ պատերազմն Արտաքսիասի որդւոյն Արտաւազդի կը վերագրէ:

եղած է Տիգրան Մեծ¹ որ Պարթևաց ըով պատանդ² էր (Ստրաբոն, Յուստինոս). և անոնց 70 հովիտ տալով ազատեցաւ և Հայաստան գալով իր հայրենի երկրին տիրեց (95) ու ոչ միայն Պարթևաց տուածներն ետ առաւ, այլ և Կոփաց ու Բարձր Հայոց թագաւոր Չարիադրիսի յաջորդ Արտաշէսն սպաննելով՝ անոր իշխած Հայաստանի այդ մասն իրենին միացուց, Փոքր Հայքի տիրեց և եղաւ համայն Հայաստանի վեհապետ (Ստրաբոն):

Ստրաբոն (50-30) և Պոլիբիոս (205-130) ժամանակակից պատմիչներն կը վկայեն թէ՛ Մեծն Տիգրան Արտաքսիասի յա-

1. Ըստ Ապպիանոսի Տիգրան Մեծի հայրն ևս Տիգրան կ'անուանէր, ուստի կարելի է որ այս վերջին Արտաւազդի երկրորդ անունն ըլլայ Տիգրան, և կամ ընդ մէջ Արտաւազդի և Տիգրանայ պարտիմք դնել մի այլ Տիգրան (հայր Տիգրանայ Մեծի): Եթէ ըստ Հ. Յ. Աստուրեանի երկու Արտաւազդներն միացնեմք, և սորա ու Տիգրան Մեծի միջև այս վերջնոյն հայր Տիգրան մը դնեմք, անձանօթ շինար և շարքն կ'ամբողջանայ (Արտաքսիաս, Արտաւազդ, Տիգրան, Մեծն Տիգրան), սակայն սա ստուգութեան կը կարօտի:

2. Գուցէ իր հօր մի պարտութեան հետեանքն էր և կամ բարեկամական դաշնակցութեան մը ապահովութեան համար:

ջորդներէն է ուստի և Հայկազն և ո՛չ Պարթև:

Ընդ մէջ Արտաւազդ Բ.ի վախճանին (149) և Տիգրանի հօր Արտաշէսի (Artodistus) գահակալութեան (123) քսան և վեց տարու միջոց մը կայ, որ գուցէ Արշակի մը իշխանութեան յատուկ է, զոր յիշատակած է Փիլոստրոս յոյն պատմիչն Բ. դարու, իր Դիանիոյ Ապոդոնի վարուց մասին գրած գործին մէջ:

Ուստի ըստ այժմու պատմաբանից և մեզ Հայոց Արշակունի անուանեալ հարրստութիւնն հիմնուած է Արտաքսիասէ (189), կը հասնի մինչ Մեծ Տիգրան և կը տևէ մինչև Տիգրան կրտսեր (Մեծն Տիգրանայ թոռնորդին) և իր քոյրն Երատոյ թագուհին, այսինքն բրիստոնէական թուականի առաջին տարիներն: Ապա Հայք ընդ գերիշխանութեամբ Հռովմայեցւոց են և այլապեղ (հայ, հռովմայեցի, մար, պարթև, պոնտացի ևն.) թագաւորներ կ'ունենան. այս երկրորդ շրջանն կը տևէ մինչև Խորենացոյ Արտաշէս Բ. (Տիրիթ կամ Տըրգատ) (53) որ Պարթևաց Վաղարշ թագաւորի եղբայրն էր, և յետ այնու Պարթևաց Պահլաւ արքայական ցեղին կ'անց-

նի՝ որ կը տեւ մինչ ցվախճան Արշակունի հարստութեան (428): Ուստի և խորենացւոյ վաղարշակ, Արշակ, և Արտաշէս անուանց տակ պատմածներն իրական չեն, և կամ ըստ Գարագաշի՝ Արշակայ և Արտաշէսի վրայ գրածներն «ոչ այլ ինչ են եթէ ոչ պատմութիւնն արշաւանաց կիւրոսի և յաջորդաց նորա Գարեհի և Գահրցսեսի»: Արտաշէս աշխարհակալի անուամբ դրամ իսկ չկայ:

ԳԼՈՒԽ Գ.

Նախափորձ պատմութեան քաղաքակրթութեան Հայոց մինչ ցԱրշակունի Հարստութիւնն.

Պատմական այն շրջանն զոր ուրուագրածեցինք՝ հինգ որոշ ժամանակամիջոցներու կը բաժնուի:

1. Նախնական ժամանակ. — Նախնական ժամանակն կ'երկարի ի սկզբանէ մինչև ՃԱ. դարն (ն. Ք), որով կը սկսի մեր բնագաւառի իրապէս պատմական շրջանն ինչպէս տեսանք: Այս ժամանակամիջոցին տեղական ժողովրդեան վրայ օտար

տարը ազդած ըլլալ չթուիր: Երկրի կրօնն էր հաւանականարար Բնաստօշտութիւն, և գուցէ անոր ամենէն միամիտ ձևն Տարրաստօշտութիւնն, որպէս այլ նախնական ժողովրդոց մէջ¹: Չենք կարծեր որ այս շրջանի մէջ գրի և գրականութեան վրայ գաղափար ունեցած ըլլան բնիկը: Երկիրն իր աշխարհագրական բաժանման հետեւանօք խել մը փոքր իշխանութեանց բաժնուած էր:

Գործիս Ա. տպագրութեան մէջ այս ժամանակամիջոցն մինչև ժ.Չ. դար համարած էինք, ընդունելով՝ ժ.Չ.էն ժ.է՝ դարու մը Եգիպտական տիրապետութիւն, զի թուդմէս Գ. եգիպտացի աշխարհակալի ի շարս իր տիրապետած երկրաց յիշատակած Բակեկեի երկիրն՝ Արմէնիան

1. Այս շրջանին մէջ պաշտաման առարկայ եղած է ի մէջ այլոց սօսիի ծառն, զոր կը յիշատակէ Խորենացին: Ըստ մեր Պատմահօր՝ Արմենակ (Արգիստիս Ա.) Արմաւիրի մօտ տնկեց սօսիներու նուիրական մի անտառ, որոյ ծառերու՝ հողմից ազդեցութեան տակ՝ հանած ձայններէն գուշակութիւններ կ'ընէին քուրմերն: Այդ նուիրական անտառի ձօնեց Արայ իւր Անուշաւան որդին: Տես առ այս «Հայոց հին կրօններն» «Բանասէր», 1902 ի Փարիզ:

համարած էինք: Սակայն այժմ համոզուած եմք որ եթէ նոյն իսկ ըստ Լընորմանի և իր բազմաթիւ հետևողաց այս աշխարհն Լիբանանն իսկ չէ՛ ու Արմէնիաի համազօր է, այդ դարու Արմէնիան ի հիւսիսակողմն Սուրիոյ, Մալաթիոյ մօտերն որոնելու է, ուր կրնային գտնուիլ Արմէններն Եփրատն անցնելէ առաջ, և երբէք մեր բուն բնագաւառն ի ՄԼԾ Հայք. ուստի և եգիպտական տիրապետութիւնն շատ շատ 7^{րդ} դարուն ի Հայս մուտք գրտնող եկ ժողովրդեան վրայ էր, և ոչ թէ՛ մեր բուն բնագաւառի համայնքին:

Մենք Եգիպտական տիրապետութեան ժամանակամիջոց մը ընդունած էինք՝ բացատրելու համար այդ Ափրիկեան ազգի բաղաբազմութեան ինչ ինչ հետքերն, ի մէջ որոց գլխաւորն է տումարի նոյնութիւնն¹, ամանորի միևնոյն օրն՝ Օգոստոս

1. Եգիպտացիք տարին 360 օր կը հաշուէին, 30 օրուան 12 ամիսներէ բաղկացեալ, ապա սկըսան 5 աւելեաց օրեր ալ ընդունիլ, սակայն զգալով թէ Արեգակնային տարին $\frac{1}{4}$ օր աւելի է՝ որով 4 տարին մէկ օր և 1460 (365×4) տարին մէկ տարի տարբերութիւն կ'ընէ, 365 օրերէ բաղկացեալ քաղաքային տարիէն զատ ընդունեցին և 365 $\frac{1}{4}$ օրուան գիտական ու կրօնա-

11/24ին՝ այսինքն աշնանային գիշերա-

կան տարի մը, և մինչդեռ քաղաքական տարւոյ սկզբնաւորութիւնն (ամանորն) չորս տարին մի օր յառաջ կ'երթար, Աստեղագիտական կրօնական տարին միշտ միևնոյն օրն Շնիկ աստղի արեգակնային ելքի օրն կը սկսէր, այսինքն Օգոստոս 11ին (հ. տ.), ու 1460 տարին մի անգամ գիտական ու քաղաքական տարիներու ամանորն՝ միևնոյն օրն կ'իյնային (Օգոս. 11): Այս հանդիպումն տեղի ունեցած է Քրիստոսէ 1322 տարի առաջ, յաւուրս 19րդ հարստութեան Մէնոֆրէսի, և հաւանականաբար անկէ առաջ 2782ին և 4242ին և յետ Քրիստոսի 138ին, 1598ին և ապա տեղի պիտի ունենայ 3058ին: Այս տօմարը դեռ կը գործածեն խպտիններն:

Հայք ալ ունէին մէկ տարուան համար 30 օրեայ 12 ամիս և 5 աւելեաց օրեր, ու երկու տօմար, մին հաստատուն և գիտական՝ սկսելով Օգոստ. 11ին (հ. տ.) և միւսն շարժական, քաղաքական, որոց ամսագլուխն 1460 տարին մի անգամ հաստատուն տօմարի ամանորին կը համապատասխանէ, ճիշտ նման Եգիպտականին: Այս երկու տօմարներու ամանորից հանդիպումն տեղի ունեցաւ 20 տարի առաջ 1888ին, անկէ առաջ 428ին և յաջորդ հանդիպումն տեղի պիտի ունենայ 3348ին: Եգիպտացիք այս 1460 տարուան շրջանն Շնիկ աստղի կամ Սօրխական շրջան կ'անուանէին իրենց պաշտպան գլխաւոր աստղի անուամբ. իսկ Հայք իրենց նախահօր ձօնեալ Հայկ համաստեղութեան անուամբ Հայկայ շրջան կը կոչեն: Հայկն Շնիկի դրացի է, և սա Հայկայ երեք գլխաւոր աստղերու հետ գրեթէ միևնոյն զօին (միջօրէականին?) վրայ կը գտնուի:

հաւասարէն շուրջ մէկ ամիս առաջ տօնումն¹ և գրեթէ միևնոյն եղանակաւ² :

Եգիպտացիք այս տոմարի հաստատութիւնն Սիոիւսի կը վերագրեն և Քրիստոսէ 4242 տարի առաջուրնէ սկսած, որով և շրջանագլուխներն կ'ըլլան 4242, 2782, 1322, 138, 1598... Իսկ Հայք իրենց նախահօր Հայկ նահապետի կը վերագրեն Քրիստոսէ 2492 տարի առաջ հաստատուած, որով և շրջանագլուխներն կ'ըլլան 2492, 1032, 428, 1888...: Եթէ այս շրջանագլուխներն նոյն եղած ըլլային պիտի ընդունէինք դիւրութեամբ մեր Եգիպտացիներէ ընդօրինակութիւնն, սակայն տարբերելուն՝ կը հարկադրուինք ընդունիլ միայն դրութեան հետեղութիւնն:

1. Եգիպտացիք և Հայք իրենց ամանորն մի և նոյն օրն կը տօնէին (Պոստ. ¹¹/₂ին) այսինքն գրեթէ մէկ ամիս առաջ աշնանային գիշերահաւասարէն՝ ինչպէս վերև յիշեցինք: Գուցէ ի սկզբբան կը համապատասխանէր աշնանային գիշերահաւասարին, սակայն ապա գիշերահաւասարի յառաջացումէն (տարին 50⁰էն մէկ դարու մէջ կ'ընէ մէկ օր) յառաջ եկած է այս շուրջ միամսեայ տարբերութիւնն (իբր 30 դարերու մէջ):

2. Եգիպտացիք ամանորին Նեղոսի հարսանիքն կամ յորդումն կը տօնէին և կը տօնեն: Հայք այդ առթիւ Ջրնեղեղի յիշատակն ու ջուրն կը տօնէին, ու կը սկսէին հաւասարդի խրատնաճանութեանց, իրարու վրայ ջուր սրսկելով ու աղանի թոցնելով ի յիշատակ Նոյի, ի մի բան ջուրն կը տօնէին ինչպէս Եգիպտացիք, և զոր ցարդ Հայք կը շարունակեն Վարդավառի տօնին առթիւ՝ որ քրիստոնէական տարագ առած

Արդարև զարմանալի է որ իրարմէ այս-
չափ հեռի գտնուող երկու ազգերու տա-
րեգրութեանց, ամանորի ու զայն տօ-
նելու եղանակին մէջ այսչափ նմանութիւն
գտնուի. աւելցուր ասոր վրայ և Հայոց
մէջ Եգիպտացւոց նման կենդանապաշտու-
թեան հետքերն, մեռելոց թաղման եղե-
րամայրերու ընկերակցութիւնն, ազնուա-
կանաց բարձրութեանց վրայ թաղումն՝
որք կը յիշեցնեն Եգիպտացւոց բուրգերն,
և զարեջրի սպտրաստութեան հմտութիւնն
(Քսենեփոն), որք կը ստիպեն հաւատալ
այս երկու ազգերու քաղաքակրթութեան
որ և է առնչութիւնն՝ զոր դժուար է բա-
ցատրել մեզ:

Արդ՝ քանի որ Եգիպտացւոց մեր մայր
հայրենեաց տիրապետութիւնն չեմք ըն-
դունիր, ուստի այս ամենը բացատրելու
համար կը ստիպուինք ընել հետևեալ են-
թաղրութիւններն:

է իբր տօն Ալլակերպութեան: Մեզ այնպէս կը
թուի թէ՛ երկու ազգերն ալ Ջրհեղեղի յիշատակն
կը տօնեն, և իրենց այս տոմարի սկզբնաւորու-
թեան թուականներն (Եգիպտացւոց համար 4242
և Հայոց համար 2492) ըստ ազգերու Ջրհեղեղի
թուականներն են:

Ա. կամ Բմէններն արդարև Արմէններն են՝ որք Եգիպտացւոց տարեգրութիւնն և այլ քաղաքակրթական հետքերն բերին ի մեզ Քրիստոսէ 7 դար առաջ:

Բ. կամ Եգիպտական տոմարն և այլ քաղաքակրթական հետքերն գոյութիւն ունէին ի Սուրիա՝ որ ենթակայ էր Եգիպտոսի, և անկէ անցած է ի Փոքր Ասիա և ի Հայս:

Գ. կամ, այս Եգիպտական քաղաքակրթութեան հետքերն տարբեր ժամանակներ և տարբեր ճամբայներով մտած են. զոր օրինակ գարեջրի պատրաստութիւնն, եղերամայրերով թաղումն և այլն, Ասորեստանէն մտած կրնան ըլլալ, իսկ տոմարի գրութիւնն Քրիստոնէական թուականի Ե. դարուն միայն՝ երբ մեր նախնիք Աղեքսանդրիա կ'երթային ուսանողութեան, տեղացի քրիստոնեայներէն (Խպտիներէն) ուսան զայն. սակայն ամանորի առթիւ ջուրի տօնն Հայոց մէջ շատ աւելի հին է, և ըստ մեզ ջրհեղեղի յիշատակն կը ներկայացնէ, որ հաւանականաբար Քաղղէացիներէն անցած է Եգիպտացւոց և մեզ:

2. Ասորեստանեայց սգրեցութեան ժա-

մանակ. — Այս ժամանակն կը սկսի ժԱ. դարէն և կը տևէ մինչև Նինուէի կործանումն, և կամ աւելի ճիշդ Արամէն ցեղի գալուստն (675°): Այս շուրջ 5 դարու ժամանակամիջոցին Խալդիք սերտ առնչութիւն ունեցած են Ասորեստանեայց հետ, ինչպէս տեսանք, և անոնցմէ մեծապէս ազդուած են:

Յառաջ քան թ զարն կամ Արամէ, Ասորեստանեայց և Խալդեանց յարաբերութիւնը թոյլ էին, և միայն Նաիրիի հարաւային մասի հետ էին առնչութիւնքն, որ ստէպ հարկատու և հպատակ էր Ասորեստանեայց, հակառակ իր պարբերական ապստամբութեանց: Արամէի հաստատած դաշնակցական միութեան առթիւ՝ Ասորեստանեայց գրգռուելով՝ բազմիցս արշաւեցին և ջանացին հնազանդեցնել իրենց լուծն արհամարհող Խալդեաններն՝ և վերջապէս քանդեցին Արամէի Ուրարտեան հարստութիւնն: Թէպէտ Լութիպրինի կամ Արգիստիսի հիմնած Բիանական իշխանութիւնն գրեթէ շուրջ դար մը (840-730) ազատ կը մնայ ու կ'ընդլայնի և Ասորեստանեայց տէրութեան կը հաւասարի, սակայն հայրենասէրն Ուրսա իր ախոյեան

Սարգոնի գինու զօրութեան առջև կ'ընկճի (714): — Իր յաջորդներն բարեկամ կը մնան Ասորեստանեայց, զի արևմուտքէն փոքր Ասիոյ ժողովուրդը՝ և հիւսիսէն Սկիւթական ցեղերն ետուզեո վիճակի մէջ էին և վտանգ կը սպառնային, և վերջապէս Արմէններն նեղուելով իրենց դրացի ժողովուրդներէն կու գան հաստատուիլ Խալդեանց երկիրն՝ ու նոր շրջան մը կը սկսի:

Ասորեստանեայց այս շրջանին ատեն զարգացեալ քաղաքակրթութիւն մ'ունէին, և որք իրենց կրօնիւ, լեզուաւ, գրականութեամբ և արհեստներով մեծապէս ազդեցին Խալդեանց վրայ:

Կրօնն խոր ազդեցութիւն գործած կը թուի, զի ի Խալդիա կը հաստատե՞ք այս շրջանին մէջ զրեթէ Ասորեստանեայցիներն նման աստուածութիւնը:

Ասորա-քաղդէական գերագոյն երրորդութեան Անու, Բեղու, և Էս՝ որք Երկինք, Երկիր և Գիտութիւն կը ներկայացնէին՝ միայն առաջինն ծանօթ էր Նախահայոց Խալդի անուան տակ՝ իբր Երկնի աստուածն. իսկ ասոնց յաջորդող բարձրագոյն երրորդութեան, Սին, Շամայն, և

Ռամանու որք Լուսնոյ, Արեգական և Մըթնոլորտի ու անոր մէջ տեղի ունեցած երևոյթից աստուածութիւնը կը ներկայացընէին, ասոնց երկու վերջիններն ծանօթ էին Խալդեանց՝ Արտիևի և Տեիշրա անուանց տակ: Ի մի բան Ասորա-Քաղղէական գերագոյն և բարձրագոյն երկու երրորդութիւններով Խալդիք մի երրորդութիւն կազմած էին՝ Խարդի, Արտիևի և Տեիշրա իբր Էրկնի, Արեգական և Մթնոլորտի աստուածութիւնը՝ որոց Ասորա-Քաղղէական Անուի, Շամալի և Ռամանուի յատկութիւններն կը վերագրէին:

Հաւանականարար Նախահայր, այս բարձրագոյն երրորդութեանց յաջորդող հինգ մոլորակաց պաշտպան հինգ աստուածութեանց խումբն ալ ընդունած էին Ասորա-Քաբելացւոց նման: Անոնք որոշապէս յայտնի չեն մեզ, սակայն անոնցմէ միայն Մարդուկ կամ Մերոդակ՝ որ Լուսնթագի պաշտպանն էր՝ յարգուած ըլլալու է ի Խալդեանց՝ զի այս մոլորակի 4 արբանեակներն՝ ներկայացնող չորս

1. Սա ցոյց տայ թէ՛ Լուսնթագի արբանեակներն յոռաջ քան զԿալիլէ (1610) ծանօթ էին Քաղղէացւոց և Ասորեստանեայց:

հետևորդ շուններն՝ որք « կենդանացուցիչ
դիակաց » կ'անուանէին, հաւանականաբար
մեր պատմագրաց Յարայեզներուն կը հա-
մապատասխանեն (Լանկլուա , Բասմա-
ջեան) :

Ասորեստանեայք այս գլխաւոր աս-
տուածութիւններէ զատ՝ պաշտէին և շատ
մը երկրորդական աստուածութիւններ, կիս-
աստուածներ, առանց հաշուելու բարի և
չար ոգիներն :

Խալդեան արձանագրութեանց մէջ յի-
շատակեալ Ասիս (ջուր)¹, Այաս (հող)²,
Սըլաոտիս կամ Սըլաոտի (Լուսին), Ա-
տառուտաս , Խառուպէնիս , Իումասինիս ,
Բագրարտում ևն աստուածութիւններն, և
Շաոիս կամ Սաոիս³ դիցուհին հաւա-
նականաբար Ասորա — Քաղդէական աս-
տուածութեանց ներկայացուցիչներն են, ո-
րոց մասին դեռ ներելի չէ բան մ'ըսել :
Ազարապա հրոյ աստուածն էր՝ որոյ նուի-

1. Ջրոյ աստուածն է և Տէիշբաի մի այլ ձևն :
2. Համարժէք կը կարծուի Բիլուի :
3. Սաոիսն գուցէ Նինուէացւոց իշթարն է
(Աէյս), ներկայացուցիչ Արուսեակի, բնութեան
և սիրոյ, որով և մոլորակաց ներկայացուցիչ
հինգ աստուածութեանց խումբէն մին :

բուէին մէկ եզ և երկու ոչխար, Ուսսկամ Հուսսս՝ հողմոց, Տուրանի՝ լեբանց (Հ. Սանտալճեան) : Ըսինք արդէն թէ՛ Խսպուինիսի մի արձանագրութեան մէջ 46 աստուածութիւնք յիշուած են :

Նախահայք ալ ունէին անշուշտ կիսաստուածութիւններ և հաւատային բարի և չար ոգիներու, որոց յիշատակութիւնն կը տեսնեմք նոյն իսկ քրիստոնէական դարերու մէջ :

Խալդիս Աստուածն պահանջէր 70 եզի և 34 ոչխարաց զոհ : Յաղթութեանց աւարներէն աստուածոց և մանաւանդ Խալդիի բաժին կը հանէին : Արգիստիս Ա. Մաննացւոց յաղթելով՝ աւարի $\frac{1}{6}$ ն Խալդիի նուիրեց :

Հին ատեններն աստուածութեանց քաղաքներ կը նուիրէին, ոմանք Շամիրամակերտ անունն վանայ՝ Շահ-Միհր-Կերտ կը ստուգարանեն և արեգական ձօնուած քաղաք մը կը կարծեն, գուցէ դա Խալդեան լեզուաւ մի այլ բառի թարգմանութիւնն է՝ արիական բարբառով :

Վանայ հարաւակողման Ոստան քաղաքն Լուանի նուիրուած էր :

Կասպուտան ծովի մօտակայ Արտէմիս

բաղաբն՝ որոյ տիրեց Մէնուաշ՝ Արեգա-
կան նուիրեալ էր:

Արտինի, Արտէմիս, Արեգակ, Արև, Ար-
փի բառերու մէջ Ար արմատն կայ որ
գուցէ Աստուած ըսել է, ուստի և Ար-եգ-
ակն՝ Աստուծոյ մէկ աչքն կը նշանակէ:
Արամ կամ Արամէ, գուցէ Աստուածատուր
ըսել է, նոյն արմատն կը կրեն և Արմե-
նակ, Արմայիս, Հարմա, Արտաւազդ, Ար-
շաւիր, Արտաշէս:

Արեգական նուիրուած էր Արեգ ամիսն
և Լուսնի՝ Մահեկանն:

Այսչափ դարաւոր շփում ունեցող ազ-
գեր՝ բնականաբար իրարմէ փոխադարձա-
բար բառեր կ'որդեգրեն, և եթէ մեզ ծա-
նօթ ըլլար նախահայոց բարբառն՝ ան-
շուշտ անոնց մէջ ասորեստանեան բառե-
րու ստուար թիւ մը պիտի գտնէինք, նոյն
իսկ մեր այժմու լեզուն, որ առանց ինա-
մութեան չէ նախահայոց բարբառին հետ՝
իր մէջ ունենալու է կարգ մը ասորեստա-
նեայն բառեր զորս ասպագայ բանասիրու-
թիւնն երևան կրնայ հանել: Յիշատակեմք
առ այժմ Հիւրշմանի և այլոց տուած մի
բանի բառերն. ինչպէս kunuku=կնիք,
qubu = գուր, kammakhu = կմախք,

sakan = *իշխան* . pataru = *պատառել* :
 Իբր բերականական փոխառութիւն կամ
 նմանութիւն կրնանք ըսել թէ՛ Նախա-
 հայք Ասորեստանեաց լեզուի ուղղակա-
 նի, հայցականի և յոգնակիի մասնիկներն
 կը գործածէին :

Նախահայք նախ քան ԳՐՂ դարն որևէ
 զիր և գրականութիւն ունեցած ըլլալ չեն
 թուիր, այդ դարուն իրենց դրացի զար-
 գացեալ ազգին՝ Ասորեստանեայց սեպածև
 գրերն¹ (որք աւելի սեպածև գրերու խըմ-

1. Մարդիկ նախ պատկերներով կը յայտնէին
 իրենց գաղափարներն, այս եղած է կեդրոնական
 Ամերիկայի վաղեմի քաղաքակիրթ ժողովրդոց
 գրութեան եղանակն, այդ գրութեամբ ամբողջ
 պատմութիւններ թողած են Մեքսիքացիք : Գո-
 րա մի տեսակն կրնայ համարուիլ հին Եգիպ-
 տացւոց գաղափարանիշերով գրականութիւնն :
 Ասորաբաբելական ժողովուրդք որդեգրեցին այդ
 գրելակերպն, և աւելի գործնական ձև մը տա-
 լով անոր՝ գծերով կը ներկայացնէին գաղա-
 փարանիշերու և խորհրդանիշերու շրջանակներն
 (նախնական վիճակ), որոյ յաջորդեց կրկին մի-
 և նո՛յն ժողովրդեան մէջ այդ գծերուն գամի ձև
 տալով գրութիւնն՝ որ բո՛ւն սեպածև գրութիւնն
 կը ներկայացնէ : Այս սեպախումբերու մէջ դեռ
 կը տեսնուին պատկերի ձևեր և գաղափարանիշեր :
 Այս գրութեան մէջ կայ 400 տառեր կամ
 վանկեր՝ որոց ոմանք մի քանի տեսակ կը կար-
 դացուին . ասոնցմէ դուրս են գաղափարանիշերն :

բումներ էին և բառեր ու գաղափարներ կը ներկայացնէին՝ առին, և ապա գայնս իրենց լեզուին յարմարացին:

Ասորեստանեայց վեհապետը՝ իրենց պալատանց պատերուն և երկրի ու տիրած աշխարհաց ապառաժից վրայ կ'արձանագրէին այս սեպածե գրերով՝ իրենց գործերն ու յաղթութիւններն: Ի նախահայ թագաւորաց Սարիդուրիս Ա. սկսաւ իր գործոց պատմութիւնն դրոշմել Բիանայի ապառաժից վրայ՝ միւսնոյն գրերով և լեզուաւ¹: Իր յաջորդին՝ Իշպուլինիսի օրով՝ այդ սեպածե գրերն իրենց լեզուի յարմարացին և ունեցան սեպածե գրերով ուրոյն գրականութիւն մը, փոխ առնելով սակայն Ասորեստանեայց գաղափարանիշերն², խորհրդանիշերն, անիծից ձե-

Պարսկականն ունի միայն 33 նշանագրեր՝ որք տառական են (այսինքն այբուբենի հնչման նման) և ոչ թէ՛ վանկային:

1. Աս ապացոյց մը կրնայ համարուիլ Ասորեստանեայց լեզուի ու գրերու՝ եթէ ոչ ժողովրդեան ընդհանրութեան՝ գոնէ մասնաւորաց (զարգացելոց) կողմանէ հասկանալիութեան, իբրև ժամանակի քաղաքակրթութեան լեզուն, ապա թէ ոչ աննպատակ եղած պիտի ըլլային այդ արձանագրութիւնք:

2. Զոր օրինակ Ատուած, որդի, թագաւոր, Ուրուագիծ

ւերն, են: Այսօր Հայաստանի՝ նա մանաւանդ Վանայ շրջականերն, հարաւային երկիրներն և Երասխի ու Կուրի հովիտներն լի են այս արձանագրութիւններով: Այս սեպածե գրերով գրականութիւնն կը հասնի մինչ Ալիւթական արշաւանքն ու Կիարասար, ուստի և այս գրականութիւնն ի մեզ ճիշտ երկու դարու (835 - 635) կեանք ունեցած է:

Նոյն առեւաններն վերջ գտած են և Ասորեստանեայց լեզուի սեպածե արձանագրութիւնք. երկու դարու աւելի կեանք ունեցած են Բարեւականք և Շոշականք, սակայն Պարսիկը, որ այս վանկային և գաղափարանշային դրութիւնն պարզելով՝ տառական արժէք տուած էին անոնց՝ զորձածեցին մինչ ցըրխտոնէութեան Ա. դարն, յորժամ Փիւնիկ տառերն վանեցին զայնս և անոնց յաջորդեցին, ուստի և սեպածե գրութիւնն մոռցուեցաւ: Գիտունք յաջողեցան Պարսից սեպածե արձանագրութիւններն կարգաւ 19^{րդ} դարուն սկիզբն, սակայն կէս դար ետք միայն յաջողեցան

մարդ, տուն բտելու համար Ասորեստանեայց նման նշաններ կը գործածէին:

Ասորեստանեայց, Բաբելաստանի, Շոշաստանի, և Մարաստանի արձանագրութիւններն լուծել. իսկ Խալդեաններն 1880է ի վեր միայն կը կարդան¹: Ահգուն ան-

1. Ի վերջ կոյս ժԹ. դարու մը քանի հնասէր գիտունք իրենց ուշն կը գարծնէին սեպածե գրով արձանագրութեանց վրայ, և քանի մը անյաջող փորձերէ ետք՝ կոթթրֆէնդ 1802ին յաջողեցաւ ճանաչել Պարսիկ սեպածե գրերու այբենարանն, զոր կատարելագործեց Էօժէն Պիւնուֆ Ֆրանսացին 1836ին, և քանի մը տարի վերջ Հանոի Ռալինսըն անգլիացին Աքեմենեան արձանագրութեանց ընթերցման ամէն նրբութիւններուն ծանօթ էր: 'Նինուէի աւերակաց' ի ձեռն Պօթա Ֆրանսացւոյն՝ գիւան (1846), Գօյունճուգի և Խօրսապատի պեղումներն և յաջորդ տարիներու Աէյարդ անգղիացւոյն Նէմրուդի բլրին վրայ Գալագ քաղաքի աւերակաց գիւան, և Գօյունճուգի աւերակաց պեղման շարունակութիւնն շատ մը արձանագրութիւններ երևան հանեցին, որոց ընթերցման իբր բանալի ծառայեց եռալեզուեան (Պարսիկ, Բաբելական, և Շոշական) արձանագրութիւն մը, և այսպէս քիչ տարիէն կարդացուեցան բոլոր ծանօթ Բաբելական, Ասորեստանեան, Շոշական ու Մարական արձանագրութիւններն՝ որոց քերականութիւնն ու բառարանն իսկ պատրաստուեցան:

Իսկ զալով հայկականաց՝ զորս Խալդեան և կամ Ասենեան կ'անուանեն՝ դրքա դարուս սկիզբն սկսան հրաւիրել գիւանոց ուշն. Ֆրանսական կառավարութիւնն 1828ին իւր ծախիւք Շուլց գերմանացին յղած է ընդօրինակել զանո՞ք, սա ի

հասկնալի է, Միջագետաց հիւսիսային
կողմանց լեզուներու հետ խնամութիւն ու-

ճուլամերկ՝ քրդաց կողմանէ սպաննուելով՝ իր
գործն կիսատ մնաց, և 1840ին միայն իր ընդ-
օրինակութիւններն ձեռք անցուելով հրատարա-
կուեցան: Շուրջ վերջ ընդօրինակութեան գըլ-
խաւոր աշխատողք եղած են, Մետրոպ եպիսկո-
պոս Սմբատեան, որ 1862էն ի վեր կը հրատա-
րակէ «Արարատ» հանդէսին մէջ իր գտած ար-
ձանագրութիւններն. Սիմօնիս և Հիվէնա Ֆրան-
սացիք՝ որք մինչ իրենց օրերն (1893) ծանօթ
68 արձանագրութեանց վրայ սւելցուցին 30
նորեր. Վ. Պէլկ գերմանացին (1892), և Նի-
կոլսկի և Վանսկի ուսերն (1893-4) իրենց ճա-
նապարհորդութեամբ կարևոր արձանագրութիւն-
ներ հաւաքեցին: Այս վերջնոց արձանագրու-
թիւններն բողոքատելու գացած են ապա լէման
և Բասմաճեան:

Ընթերցման առաջին յաջող փորձն ըրաւ Սեա-
նիսլաւ Կիւար (1880), որոյ հետեւելով կատա-
րելագործեց այդ գրութիւնն Սէյս (1881), մե-
ծապէս նպաստեցին նաև Գ. Հ. Միլլէր (1888),
և ի մերայնոց՝ Տիար Բասմաջեան ի Փարիզ և
Հայր Սանտալճեան ի Հոովմ: Առ այս նպաս-
տած են նաև Լընորման, Հինքս, Լէման, Ռօ-
բերդ, Լայարդ և այլք:

Արարտերէնով և մի այլ ծանօթ լեզուով ար-
ձանագրութիւններ մեծապէս պիտի նպաստեն
ընթերցման և հասկացողութեան, բայց միայն
1895ին երկլեզուեան (Արարտերէն և Ասորեստա-
ներէն) արձանագրութիւն մը գտնուած է, սա-
կայն շատ համառօտ ըլլալուն մեծ ծառայու-
թիւն մը չմատոյց:

նենալ կը թուի, և սակայն կը կոահուի՝ շնորհիւ յԱսորեստանեայց փոխ առնուած գաղափարանիշերու, անիծից ձևերու, և մի քանի խալդեան ծանօթ բառերու՝ որոց ցուցակն հարստանալու վրայ է:

Պալով խալդեան սեպածե գրերով արձանագրութեան լեզուին՝ ըսինք արդէն թէ՛ դեռ խնդրոյ տակ է. ոմանք (Հինքս, Մորդման, Հիսարլեան) հին հայերէն կը համարին, այլք (Սանտալճեան) բառերու մեծամասնութիւնն միայն հայերէն կը կարծեն և միւսներն դրացի լեզուաց յատուկ մի քանի գիտուններ (Արնորման, Սէյս) Վրացերէնի մերձաւոր կ'ենթադրեն, կան ալ որ (Պալուստ Տէր Մկրտիչեան) Ուտերէնի մօտ կը գտնեն և կամ անծանօթ լեզու մը կը համարին (Կիւար):

Խալդեան արձանագրութեանց մէջ ներկայիս շատ մը աշխարհագրական անուններու ցանկն տուինք արդէն (էջ 7): Յատուկ անուններէ Մենուաշի՝ Մանաւազ, Արգիստիսի՝ Արագած, և Արամէի՝ Արամ ըլլալուն կասկած չունիմք:

Տիար Բասմաջեան 1902ին «Բանասէր»ին մէջ հրատարակեց հայ նախարարութեանց լիակատար ցանկն՝ որոց մի

մասն յաջողած էր գտնել սեպածև արծա-
նագրութեանց մէջ:

Խալդեանք էին բարձրահասակ, հուժ-
կու, աշխատասէր, քաջամարտիկ և յան-
դուզն ի պատերազմի: Ժողովուրդն էր
երկրագործ և կենդանարոյժ: Գիտէին լաւ
մշակել հողն՝ և առատ հունձքեր յառաջ
բերել. հմուտ էին սղողման օրինաց և
ջրմուղիներու միջոցաւ հեռուներէն ջուր
բերելու արուեստին. առ այս ապացոյց են
Արտամէտի, Բերկրիի, Արծուարերդի, Մա-
նագկերտի և Խոտորջուրի ջրմուղիներն:
Խաշնարած էին. ամսոն իրենց հօտերով
մարգերն կը շրջէին, լաւ ձիեր ու էջեր
ալ կը բուծանէին: Ասորեստանեայք միշտ
ձիու և էջի տուրք կը դնէին Խալդեանց
վրայ:

Նախահայր՝ Ասորեստանեայք նման՝ կը
ճանաչէին մետաղներն, անոնցմով զէնքեր,
զարդեր, բաժակներ ու արձաններ կը
պատրաստէին, զորս ճարպիկօրէն կը նկա-
րէին. գիտէին կերպասներ հիւսել:

Քաղաքներն ամուր տեղեր և կամ լե-
րանց բարձրերն կը հաստատէին: Քաղաք-
ներն փոքր էին և երկայն քառանկիւնի
ձևով, պարխապներն առանց շաղախի՝ քա-

րերն կարգաւ ու արուեստիւ զետեղմամբ հիւսուած էին, քառանկիւն աշտարակներ կը կրէին և տկարագոյն մասանց առջև պատնէշներ (braie) կը շինէին:

Հաւանականաբար հմուտ էին լծակ, ճախարակ և գլան գործածել ի պէտս շինութեանց: Քարաժայռից մէջ սենեակներ կը փորէին՝ որք ըստ ոմանց արքայից գանձարաններ կամ ապաստարաններ էին և ըստ այլոց գերեզմաններ: Ճարտարապետութեան և քանդակագործութեան մասին շատ ետ մնացած ըլլալ կը թուին՝ իրենց դրացի Ասորեստանեայց բաղդատմամբ:

Տուներն քառանկիւնի էին, և քարէ կամ աղիւսէ պատերով շրջապատուած, վերն երդիր մ'ունէին ընդհանրապէս տափարակ, մերթ շեղ:

Արքայական պալատներն մեծ էին, ճակատն սիւներու շարք մը կը կրէր, և զարդարուած էր մետաղեայ նկարուն վահաններով ու սկուտեղներով: Սրահներու ներքին երեսներն արձանագրութիւն կրող քարերով պատեալ էին: Տաճարներն արտաքուստ աւելի կանոնաւոր կ'երևէին, որմերն աւելի արուեստիւ հիւսուած էին,

գաւիթն լիքն էր պղինձեայ արձաններով։ Անդ կը գտնուէին խորաններ, նուիրարե-
րութեան քարեր, մարդոց ու կենդանեաց
կուռքեր։

3. Այսմեկերու ի Մեծ Հայս մուտքն ու
անոց ազդեցութիւնն. — Փոխգական Ար-
մէն ցեղի մուտքն 675ի ատեններն տեղի
ունեցած համարելով՝ անոնց ազդեցութիւնն
մինչ 610 թուականն պիտի քննեմք աստ-
ղի այն ատեն Մար—Պարսկական իշխա-
նութեան տակ մտած ըլլալով մեր բնագա-
ւառն՝ անոնց քաղաքակրթութեան ազդե-
ցութիւնն սկսած է։ Վերջ կոյս այս շրջանի
տեղի ունեցած Սկիւթացւոց տիրապետու-
թիւնն նկատի չպիտի առնեմք, զի ինչպէս
տեսանք, սորա հեղեղի մը պէս եկան՝ ու
քանի մը տարիէն գացին, հաւանականա-
բար առանց մեծ ազդեցութիւն ներգործե-
լու, և եթէ անոնցմէ երկրին մէջ մնացող-
ներ եղան՝ որպէս հաւանական է՝ անոնք
ալ անշուշտ համակերպեցան ու ընդունե-
ցին երկրին քաղաքակրթութիւնն՝ քան թէ
իրենցն անոնց տալ փորձեցին։

Գալով Արեմտից եկող Արմէններուն,
սորա մեծ յեղափոխութիւն մը յառաջ

չ'րերին, զի մուտքերնին հանդարտ էր և տեղական իշխանութիւնն արդէն տկարացած ըլլալով մեծ ընդդիմութիւն չյարոյց:

Երիմինա չունի ո՛ր և է արձանագրութիւն, զի չունի պատմելու արժանի գործ: Յաջորդներն Ուրսա Գ. և Սարիղուրիս Գ. երկրի բարեկարգութիւնն հաստատել կը ճգնին, և զգալով տկարութիւննին՝ իրենց երբեմնի ախոյեան Ասորեստանեայց արքայից ղեսպաններ ու նուէրներ զրկելով՝ կը դաշնակցին, կը բարեկամանան և անոնց օժանդակութեամբ կ'երազեն զօրացնել իրենց իշխանութիւնն. այլ ի զուր, զի Ասորեստանեայր ևս տկարացած էին. ուստի և այս ճիգերն ի դերե ելան: Հուսկ ուրեմն Սկիւթական հեղեղն հասաւ՝ թալղեան իրքիասի օրով, որ արդէն Եւրասիսի ափունքն ամփոփուած էր, և այդ իշխանութիւնն բարձաւ ու ապա Մարաց լուծին տակ մտաւ այդ երկիրն, ունենալով իրենն ուրոյն կառավարիչ իշխաններն՝ որոց առաջինն Խորենացւոյ Պարոյրն կը թուի, և հաւանականաբար Արմէն ցեղէն:

Աւորոտեաններէ շատեր՝ անշուշտ նեղուելով յարեմտից եկող նորեկ տարրէն՝ սկսան դէպ ի հիւսիս ելնել ու կովկասի

լեռնաշղթային ամրութեանց ապաւինիլ. սակայն ժողովրդեան մեծ մասն մնաց իր բնագաւառին մէջ և խառնուեցաւ եկ ժողովրդեան հետ :

Արմէններու գալուստէն վերջ իսկ՝ Նախահայ իշխանը շարունակեցին իրենց ազգային սեպածն գրերով արձանագրութիւններն, ինչպէս Խրքիաս, սակայն ապա այդ իշխանութեան բարձմամբ լքուեցան. հաւանականաբար սկսան գործածել Արմէններու փոխգական տաքերն, սերեալ ի փունիկականէ :

Մեր այս կարծիքն հաստատող զօրեղ ապացոյցներ՝ այսինքն գրական մնացորդներ՝ չունիմք ի ձեռին, սակայն տրամաբանութիւնն կը ստիպէ զմեզ հաւատալ նորա գոյութեան, զի հնար չէ որ այնչափ վաղիւ գրականութիւն ունեցող մի ազգութիւն՝ յանկարծ դադրի ուրոյն գիր և գպրութիւն ունենալէ, և մինչդեռ իր դրացի անգիր ազգեր իսկ մեծ ընդունելութիւն կ'ընէին փունիկ ծագմամբ այբուբենից և այնու գրականութեան կը սկսէին :

Այս գրերն ապրած են և յաջորդ շրջանին. արդարև Քրիստոսէ 4 դար առաջ՝ Արևմտեան Հայոց վրայ իշխող Տրիբազ

կառավարչին դրամներն՝ այս փունիկ փոխ-
զական գրերն կը կրեն:

Այս տառերն եթէ ոչ ի ժողովրդեան՝
գոնէ ի մեհեանս ի գործածութեան էին:
Արշակունի հարստութեան առաջին շրջա-
նին ալ հաւանականաբար կը գործածուէին
այս տառերն: Ըստ Բ. դարու յոյն պատ-
միչ Փիլոստրատոսի՝ Արշակ թագաւորն Հա-
յոց (հաւանականաբար նախորդն Մեծին
Տիգրանի հօր) ինձ մը բռնելով՝ զայն
Նիւսիա Աստուծոյն նուիրեց և կենդան-
ւոյն պարանոցն անցնել տալով ոսկի մա-
նեակ մը՝ վրան գրեց նայ տառերով՝ «Ար-
շակ թագաւորն Հայոց՝ Աստուծոյն Նիւ-
սիայ»: Այդ յոյն պատմիչի հայ տառեր
անուանածն՝ հաւանականաբար այս փոխ-
զական գրերն էին:

Ե. դարու հայ պատմիչը Գանիեղեան
գրերու ի ձեռն Մեսրոպայ զիւտի մասին
խօսելով կ'ըսեն թէ՛ դոքա նոր չեն, այլ
երբևեմ ի կիր արկեայ և յարձի բողի և
դոճ գրեր (Կորիւն, Խորենացի, Փարպեցի),
և որք անշուշտ այս փոխզական գրերն
կ'ակնարկեն:

Ազգային պատմիչը այս հինաւուրց
գրերն Գանիեղեան տառեր կ'անուանեն, զի

ի սկիզբն Ե. դարու Գանիէլ անուն մի եպիսկոպոսի քով գտաւ Մեսրոպ¹ :

Այս գրերու թիւն հաւանականաբար Փիւնիկ գրոց քանակաւ 22էր՝ և բնականաբար ներկայ այբուբենի մէջ մօտաւորագոյն հնչում ունեցող գրերն որպէս՝ ը, ո, գ, կ, չ, ջ, ճ, ևն. մէկ գրով միայն ներկայացեալ էին, և կարելի է խազերով ու պայմանական նշաններով, միևնոյն գրերու աւելի նուրբ կամ խիստ արժէք տալով՝ կը բաւականանային, զորս Մեսրոպ երկու տարի գործածելէ ետք կատարելագործեց զրացի ազգերէ գրեր առնելով :

Հաւանականաբար այս գրերն գործածուեցան մինչև Մակեդոնական տիրապետութիւնն՝ յորժամ յոյն գրերն մուտ գտան ի մեզ, և միայն յազգային մեհեանս կը գործածուէին այս հինաւորց տառերն՝ որք ապա ի սկիզբն Գ. դարու բնաջինջ եղան ի ձեռն Գրիգոր Լուսաւորչի :

4. Մար-Պարսիկ ազդեցութեան ժամանակ. — Յետ նինուէի կործանման (608),

1. Տե՛ս «Մագումն հայ տառից» Տօքթ. Տաղաւարեան, Վիէննա, 1895 :

կիաքսար կը տիրէ Հայոց, և ի ձեռն Պարոյր իշխանին կը կառավարէ զայնս :
 Կիաքսարի յաջորդաց օրով Հայք քանիցս
 ապստամբութեան փորձեր կ'ընեն և վեր-
 ջապէս կիւրոսի լուծին տակ կը մտնեն :
 Վահագնի ապստամբութեան փորձերն յա-
 ջող ելը չեն ունենար և Հայք Պարսիկ իշ-
 խանապետութեան տակ կը մնան մինչև Ա-
 դեքսանդր Մակեդոնացին (331) :

Մար — Պարսիկ տիրապետութեան այս
 երեք դարերն ունեցած են բաւական խոր
 ազդեցութիւն : Մարը և Պարսիկը համա-
 ցեղ են ծննդեամբ, երկուքն ալ Արիա-
 կան, որը և ապա կրկին իրարու հետ
 խառնուեցան և միևնոյն քաղաքակրթու-
 թիւնն ունէին :

Պարսիկը՝ ինչպէս առիթ ունեցանք ըսե-
 լու՝ յաւուրս Գարեհ Վշտասպեանի Ասո-
 րաբարեւելացոց գրութիւնն առին, ու այդ
 սեպախմբերու ոմանց տառական արժէք
 տալով՝ այբուրենարան մ' ունեցան, ու
 այդ գրերով գրականութիւն մը մշակեցին,
 որ տեեց մինչև Ադեքսանդրի տիրապետու-
 թիւնն. թէպէտ Արշակունի Պարթևը կը
 գործածեն զայնս մինչ Բրիտտոսի Ա. դարն՝
 իրենց երկրին մէջ (Պարթևաստան) :

Այս այրբենական սեպածև գրերով Քսերքսէս՝ Վանայ բարաժայտին վրայ գրուած է եռալեզուեան (Պարսիկ, Մար և Բարեւական) արձանագրութեան պարսկերէնի մասն, սակայն հայ լեզուի համար գործածուած ըլլալու ապացոյցն չունիմք ց'արդ:

Տիրար Բասմաջեան կը կարծէ թէ հայ այբուբենն՝ այդ պարսիկ սեպածև գրերէն սերած է՝ մենք փոխզական տառերէն յառաջ եկած կ'ենթադրեմք որպէս առիթ ունեցանք ըսելու:

Ըստ Քսենոփոնի՝ իր ժամանակն (401) պարսիկ լեզուն շատ ընդհանրացած էր ի Հայս և գրեթէ ամեն ոք կը հասկնար:

Այս առնչներն արդէն բանաստեղծութիւնն զարգացեալ էր ի Պարսիկս, որոյ ապացոյց են Շաւնամեաներն, և որ մեծապէս ազդած է մեր նախահարց վրայ:

Պարսից կրօնն նախ պարզ էր: Արդիւնից կամարն կը պաշտէին իբր գերագոյն Աստուծոյ:

1. Տե՛ս Բասմաջեան 5/17 Մայիս 1880ին առ Փրիւորիի Միւլէր մեծանուն լեզուագէտ և ուսումնորէն Վիէննայի համալսարանին գրած նամակն, հրատարակեալ ի «Քաղմալէսլ Հանդիսին 1908 Նոյեմբերի թուոյն»:

տուած, սակայն ապա Զրադաշտական եղան Քրիստոսէ վեց դար առաջ, ընդունելով բարւոյ և չարի սկզբունքներն. կրօն՝ որ ապա անցաւ դրացի ազգաց, որպէս և Հայոց¹:

Հայր այս ժամանակամիջոցին Զրադաշտականք էին, Պարեհ վշտասպեանի և Քսերքսէսի արձանագրութեանց մէջ Հայր Զանդիկ կրօնիւ ազգաց կարգն յիշատակուած են:

Պարսիկք ի Սկիւթացւոց առին և Տարապաշտութիւնն և մանաւանդ կրակի պաշտօնն, որոց հետեւեցան և Հայր: Պարսիկք ո՛չ տաճար ունէին և ո՛չ արձան, բացօթեայ կը կատարէին իրենց կրօնական արարողութիւններն. զիտէին սակայն կառուցանել զեղեցիկ պալատներ և դամբարաններ: Իրենց ճարտարապետութեան ուսուցիչք Ասորեստանեայք եղած են, սակայն իրենք զիտցած են այդ արուեստն իւրացնել՝ և ճարտարապետական ուրոյն ոճ մ' ունենալ: Այս պարսիկ ճարտարապետութիւնն մեծապէս ազդած է իրենց տի-

1. Ի մասին Զրադաշտական կրօնի տես ի մէջ այլոց մեր «Հայոց հին կրօններն» «Քանասէր» 1903, Փարիզ. որոյ Բ. տիպն Մամլոյ տակ է:

րապետութեան ժամանակամիջոցին Հայոց շինութեանց վրայ:

Պարսիկը ճանապարհներու ցանց մը հաստատած էին իրենց կայսրութեան ամեն կողմն, և ընդ երկարութեան ճանապարհաց օթեաններ շինուած էին, ի պէտս ճանապարհորդաց և վաճառականութեան: Ամեն կողմ թղթատարական հաստատութիւններ կային և կանոնաւոր սուրհանդակներ կ'երթեկէին:

Հայաստան ոչ միայն ունեցաւ այլ և պահեց այդ հաղորդակցութեան միջոցներն, զորս կը հաստատեմք և Արշակունեաց օրով:

Ըստ մեր Պատմահօր՝ Տիգրան Երուանդեան հայկական բանակն զարգացուց, երկրագործութեան և վաճառականութեան մեծապէս նպաստեց:

Քսենոփոն զՀայս հովիւ (կենդանարոյձ) և երկրագործ կ'անուանէ: Հայք կը բուծանէին ձի, եզ, կով, ոչխար, այժ զորս կը սնուցանէին խոտով: Իրենց գեանափոք տուներու մէջ ունէին ցորենի և գարիի լեցուն ամբարանոցներ, ունդեղէններ, որպէս նաև գինի, շամիչ, զանազան իւղեր, խոզի ճարպ, բոյսերէ հանուած իւղեր ու ոգիներ, և գիտէին պատրաստել զարեջուր:

Մշոյ դաշտին մէջ երկրագործութիւնն շատ զարգացած էր, որով և մշակ (մշեցի) անուանումն երկրագործաց (Գարագաշ)։ Այս շրջանին մէջ մշակութիւնն յարգի էր ի Հայս։ Շիրակայ գաւառի յուռթի բարեբերութիւնն առածի կարգ անցած էր։ Հայաստանի գինին և ձիազգիներն անուանի էին և արտածութեան առարկայ։

Հայր իրենց ձիերով և ջորիներով Տիւրոսի հրապարակը կը լեցնէին (Եզեկիէլ Իե. 14՝ 600 ն. Ք.)։ Պարսից՝ տարին 20,000 ձիու տուրք կուտային, որ սահմանեալ էր Միհր Աստուծոյն զոհի համար՝ հաւանականաբար և բանակին։ Հերոդոտ կը յիշատակէ Հայոց՝ Բարեւլոնի հետ ունեցած վաճառականութիւնը, կը նկարագրէ Հայոց նաւերն, որք ձուածե էին՝ ուռենիի ճիւղերով կազմուած, մորթով պատուած, յատակն յարդ կը լեցնէին, երկու թիավարք կը վարէին, և առ նուազն մէկ էշ կ'ուեննային։ Այսպէս Տիգրիսէն և Եփրատէն կ'իջնէին Բարեւլոն, հոն ապրանքը կը պարպէին, նաւն կ'աւրէին, կազմածի փայտն կը ծախէին և մորթերն իշուն բեռցնելով՝ կը վերադառնային։ Այս

նաւերն մինչ 50,000 տաղանդ (100,000 բիլօկրամ) կը տանէին: Հայր Բարեւուն կը զրկէին նա մանաւանդ զինի:

Այս շրջանին մէջ Հայր ոչ միայն Եփրատի և Տիգրիսի միջոցաւ մինչև Պարսից ծոցն կ'երթային՝ այլ և Արևելքէն Արաքսի և Կուրի միջոցաւ Կասպից ծովն հասնէին, և Իբսոս ու Յարսարտէս գետերու միջոցաւ կը մտնէին ի Բակարիա, ի Սորտիանիա, ի Պարթևս, և նոյն իսկ ի Հնդիկս (Malte-Brun géographie):

Կիւրոս՝ Հայոց և Կորդուաց զինեց իր ի Հնդիկս զրկած սլաւոգամաւորներն առաջնորդնելու համար (Քսեն.), զի վաճառականութեամբ ծանօթ էին այդ հանապարհաց:

5. Յունական սպիեցուքեան ժամանակ.
— Աղեքսանդր Մակեդոնացոյ տիրապետութեամբ կը սկսի այս շրջանն, որոյ մահուամբ Հայաստան Սելևկեանց բաժին ինկաւ, որ երկու իշխաններով (ընդհանրապէս հայազգի) կը կառավարէին, և վերջապէս ըստ նորագոյն ուսումնասիրութեանց Արտաքսիաս հաստատեց ի Մեծ Հայս մի ազգային թագաւորութիւն (189):

Արշակունի անուամբ, որով և վերջ կը գտնէ այս շրջանն:

Մակեդոնացիք և Սելևկեանք յոյն քաղաքակրթութեան հետևողներ էին, առ այս ներկայ շրջանն Յունական ազդեցութեան շրջան անուանեցինք:

Այս շրջանին մէջ նախ Հայք հատաարիմ մնացին իրենց Զրադաշտական կրօնին, ապա յոյն քաղաքակրթութեան ազդեցութեան տակ՝ որոց հետևած էին և այդ ժամանակի շրջակայ ազգերն՝ սկսան կռապաշտական հակումներ ունենալ, այսպէս ունեցան Արեգական և Լուսնի ներկայացուցիչ պատկերներ, և Աւեստայի սրբութիւններն՝ Ահուրամազդայ, Անահիտայ, Միհրի, Տիշտրիայ արձաններով ներկայացուցին, Արամազդ, Անահիտ, Միհր և Տիր անուանց տակ: Գրացիներուն նրման ունեցան իրենց զեղեցկութեան Աստուածունին (Աստղիկ), որդեգրեցին հետզհետէ Ասորոց Նանէն և Բարշամինն և իրենց քաջարի նախնիքներ աստուածացուցին, որպէս Վահագն: Հաւանականաբար այս շրջանին մէջ կռապաշտական հակում մ'էր միայն գոյութիւն ունեցածն, և ապա Արշակունի անուանեալ շրջանին

մէջ բուրբովին կոսպաշտական եղաւ :
 կոսպաշտական հակումն աւելի Արեւմտեան
 Հայոց մէջ յառաջ գացած էր, ուր էին և
 կոսպաշտական կրօնի կեդրոններն քան
 յարեւելս :

Տիրան, Տիգրան, Տիրիթ, Տրդատ ա-
 նուանց մէջ Տիր Աստուծոյն հետքն կայ,
 գուցէ և անկէ է Տէր բանն :

Յոյն լեզուն իբր ժամանակի քաղաքա-
 կրթութեան բարբառն սկսաւ գործածուիլ
 և ի Հայս, գոնէ զարգացելոց կողմանէ¹,
 որով և Յոյն գրականութիւնն, որոյ հե-
 տեանօք անշուշտ լքուեցաւ փիւնիկ սեր-
 մամբ փոխզական տառերու գործածու-
 թիւնն, և գուցէ միայն մեհենական գրու-
 թեանց կը գործածուէր : Ժողովուրդն ի
 կիր կ'արկանէր յոյն տառերն որ միւսնոյն
 ծագումն ունէին և աւելի յարմար էին յու-
 նական լեզուին : Գծրաղղարար այս շրջա-
 նի յատուկ ո՛ր և է գրական բեկոր հա-
 սած չէ մեզ :

Գուցէ իրաց այս վիճակն շարունա-
 կուեցաւ մինչ ծաւալումն Քրիստոնէու-

1. Ըստ Յերոնիմոսի՝ յոյն լեզուն ընդհանրա-
 ցած էր այս կողմերն, բացի Փաղատիոյ՝ չկար
 երկիր որ չխօսուէր յունարէն :

թեան ի Հայս և Ազաթանգեղոս յոյն տա-
 սերով և հայ բարբառով զբաժ է իր
 գործն :

Այս շրջանին մէջ անշուշտ մուտք գտնել
 սկսած են ի մեզ յոյն բառեր, յոյն բերա-
 կանի ձևեր և ի մի բան յունարանու-
 թիւն : Յունարէնն բիշ վերջ կ'ըլլայ երկրի
 զրական լեզուն և Տիգրան Մեծի զաւակն
 Արտաւազդ՝ այդ լեզուով ողբերգութիւններ
 կը գրէ (Պլուտարբոս) : Երկրագործութիւնն
 և վաճառականութիւնն նախորդ շրջանի
 վիճակն ունէին :

Յունական արհեստք և զեղարուեստք
 մեծ ներգործութիւն ըրած չեն թուիր այս
 ժամանակամիջոցին :

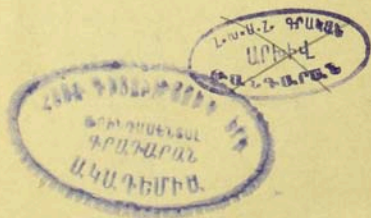
ՅԱՆԿ ՆԻԻԹՈՅ

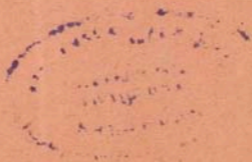
	Էջ
ՅԱՌԱՋԱԲԱՆ	5
ԳԼՈՒԽ Ա. — Մեր բնագաւառն, բնակչու- թեան ցեղերն, անուաններն և լեզուն	7
1. Մեր բնագաւառն ու իր հին բաժանում- ներն	7
2. Մեր բնագաւառի և անոր բնակչու- թեան անուաններն	16
3. Մեր բնագաւառի վաղեմի լեզուն	44
ԳԼՈՒԽ Բ. — Ուրուագիծ Պատմութեան Հայոց մինչ ցԱրշակունի հարստութիւնն	48
1. Նախապատմական ժամանակ	48
2. Խալդեան Հարստութիւնն	52
3. Սկիւթական արշաւանք	79
4. Արմէնեան հարստութիւն	85
5. Մակեդոնա-Սելևկեան իշխանապետու- թիւն	92
ԳԼՈՒԽ Գ. — Նախափորձ պատմութեան քաղաքակրթութեան Հայոց՝ մինչ ցԱր- շակունի հարստութիւնն	99
1. Նախնական ժամանակ	99
2. Ասորեստանեայն ազդեցութեան ժա- մանակ	105
3. Արմէններու ի Մեծ Հայս մուտքն ու անոնց ազդեցութիւնն	120
4. Մար-Պարսիկ ազդեցութեան ժամա- նակ	124
5. Յունական ազդեցութեան ժամանակ	130

Վ Ր Ի Պ Ա Կ Ք

Էջ	Տող.	ՍԻԱԼ,	ՈՒՂԻՂ,
13	6	Ուշխտտինի	Ուշխտտինի
13	14	Աժիթ	Աժիդ
14	6	որ	որը
18	18	Էրիմունա	Էրիմինա
»	21	»	»
19	16	Տարմբէթէթէրի	Տարմիթէթէթի
19	26	աւազան	աւազանն
20	7	Լէհման (1901)	(Լիհման 1901)
21	10	Իւոմանի	Իւրմանի
31	20	Kittite	Hittite
31	26	Ասորեստանիայ	Ասորեստանեայն
38	3	Հալդէն	Հալդի
38	11	Ե	T
38	12	Հայո	Հաիո
47	26	դուրանական	սուրանական Լեզուաց
51	22	Քիսսոսի	Քիոսոսի
51	23	Խիզոն	Խիզան
52	8	Աբալի	Աբալ Գ.ի
52	10	Սարիաարիս	Սարիաուրիս
»	22	»	»
»	24	»	»
53	6	Արզասքան	Արզասքուն
56	21	Գախանիի	Գախանիի
59	6	Ոսմանիոսոսի	Ոսմանիոսոսի
60	2	Գուրուխաի	Գուրուխուի
60	11	Խոթազարի	Խոթաջուրի
64	5	Ակուշիի	Ակուզիի
66	5	Իրանջու	Իրանզու
»	8	»	»
»	12	»	»
»	5	Ուլուսանն	Ուլուսունն
»	7	»	»
67	11	19	22
75	1	Գուգաշարթ	Գուգաշարթ

	ՏՈՂ.	ՍԻԱՆ.	ՈՒՂՅՈՂ.
էջ	ՏՈՂ.	ՍԻԱՆ.	ՈՒՂՅՈՂ.
75	18	Իթ	Լթ
75	20	Սուրադի	Սարասի
77	20	Մարերօնի	Մարերօի
79	4	Կթալով	Կթալ
79	11	Բարթաթոա	Բարթաթուա
79	18	անցաւ	անցած
81	19	Կ'անուանին:	Կ'անուանին'
83	1	որոյ	որոց
83	22	զտան և Քեթայի- ներն	զտաւ և Քեթայինե- րու
84	14	Իոցիաս	Իրբիաս
»	15	»	»
85	18	Փանաւազ	Փանուաս
89	12	Վամ-Աղնիին	Վահ-Աղնիին
92	9	ազգազատ	ազգ. ազատ
93	9	Իզոսի	Իզոսի
104	25	բա ազգերու	բա այդ ազգերու

ՏՕՔԹ. Կ. ՏԱՂԱԽԱՐԵԱՆԻ ԳՈՐԾԵՐՆ

	ԴՐԵ-
Գիտական շարժում 1885, 1886, 1887ի տարեկաններն	20
Բնական Պատմութիւն Ա. Հատար (Կենդ. Հիւսուածարան. և Մարդ. Կազմախօս. ու Բնախօս. Գիտաագիրք երկրորդական վարժարանաց.	40
Նախորդին Համառօտը. Գիտաագիրք Նախակրթարանաց	8
Ուսումնասիրութիւն միզային քարերու պատճառաբանութեան և կազմութեան վրայ (Ֆրանս.)	10
Մագուսն Հայ տառից (Պատկեալ Իզմիրեանց մրցանակաւ)	10
Մանրէարանութիւն	10
Միջբողոքութիւն (Նախորդին թուրք թարգմանութ.)	10
Տիեզերք և իւր կազմութիւնը (Ֆրանսերէն)	10
Տիեզերք և իւր կազմութիւնը (Հայ. թարգմանութիւն)	10
Գրիգոր Ազաթն (Մագուս և կենսագրութիւն)	2 $\frac{1}{2}$
Առողջապահութիւն տոանին	25
Մանդակական Գործարանը (Կազմախօս. Բնախօս. և Առողջապահութիւն)	6
Մարդկային Սաղմնախօսութիւն	5
Բառացուցակ Ախտանուանց, Բ. Տիպ	4
Տարուինականութիւն, Գ. Տիպ	3
Ազգի մը պաշտօնութեան պայմաններն (պատաս)	
Մանրէք ու անոնց շահատակութիւններն (պատաս)	
Հայոց կաթողիկոսութիւնն և այժմու կաթողիկոսի ընտրութիւնն (պատաս)	
Ուրուազիժ Պատմութեան Հայոց մինչ ցԱրշակունի Հարսութիւնն Բ. տիպ	5
Հայոց Հին կրօններն Բ. տիպ (Մամլոյ տակ)	

